

9(51)
Կ-30

ԱՐԺԱՆԱՑԱՆԻ ԳՈՒԿԱՍԵՆԸ ՄՐՑԱՆԱԿԻ

ՄՈՆՂՈՒՆԵՐԸ ԵՒ ՆՐԱՆՑ ԱՐՇԱԽԱՆՔՆԵՐԸ ԺԳ. ԴԱՐՈՒՄ

~~9967~~
1395

— ԵՆ ԵՆ —

ԴՈԿՏՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԱԿՐՈՒԹԻՒՆ

Գ ր Ե ց

Գ Է Ո Ր Գ Ա Ղ Թ Ո Ւ Ն Ե Ս Ն

Государственный Эрмитаж

— — — — —

1913

Վ ա ղ ա ը շ ա ս յ ա տ

Ելէքարաշարժ տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի

ԳԵՈՐԳԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻՆ

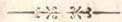
Ա. Ռ. Ա. Զ. Ա. Բ. Ա. Ն.

Ներկայ աշխատանքը իւր բովանդակութեան և բնաւորութեան կողմից երկու գլխաւոր մասերից է բաղկանում. առաջին մասում քննութեան է առնւում մոնղոլական մեծ արշաւանքը կովկասեան և փոքր ասիական երկիրներում, քաղաքական այն նուաճումները, որ ձեռնարկեցին ու գլուխ բերին թաթարական զօրապետները այդքան փայլուն ու յաջողակ կերպով: Երկրորդ մասը մի փորձ է՝ ցոյց տալու և նկարագրելու մոնղոլներին այնպէս և այն լոյսի մէջ, ինչպէս որ նրանք հայերին ու ժամանակակից հայ պատմագիրներին պատկերացել են. այս մասում ինկատի են առնւում նրանց արտաքին տեսքն ու բովանդակ երեւոյթը, բարքերն ու սովորոյթները, նրանց կրօնական մտապատկերներն ու կենցաղավարութիւնը, նրանց պատերազմական արուեստն ու ռազմական գործելակերպը: Բայց այդ երկու՝ իրարից ըստ երևոյթին տարբեր, սակայն իրօք իրար ամբողջացնող մասերը մի նպատակ ունեն. ըստ կարելոյն լիակատար մի նկարագիր տալ, թէ ովքեր էին մոնղոլները, որտեղից էին գալիս և թէ Հայաստանում և հարեան երկիրներում ինչ յեղաշրջումներ կատարեցին: Մեր նպատակից դուրս է այստեղ ուսումնասիրութեան նիւթ շինել մոնղոլական տիրապետութիւնը և մոնղոլների օրով Հայաստանում ու հարեան երկիրներում եղած հասարակական վիճակը: Դա ի հարկէ մի յատուկ շարադրութեան լաւ նիւթ կըլինէր և կարող էր թերևս մի շարք կարևոր հարցեր առաջ քաշել ու լուսաբանել, սակայն այս աշխատանքի ծրագրի մէջ դժբախտաբար տեղ բռնել չէ կարող:

Ուսումնասիրութեանս թէ առաջին և թէ երկրորդ մասերի համար իբրև աղբիւր ծառայել են գլխաւորապէս հայ աղբիւրները: Հայ պատմագրերը լիակատար հնաշուտութիւն ունէին թաթարներին իրանց բնիկ երկրում

ուսումնասիրելու: Այդ է պատճառը, որ նրանք թաթար-
 ների պատմութեան համար խիստ արժէքաւոր և լրացու-
 ցիչ տեղեկութիւններ են տալիս, որոնք հարեան ժողո-
 վուրդների պատմագրերի կողմից համարեա լիովին ճշտ-
 վում և հաստատուում են: Ուստի հայկական աղբիւրները
 աշխատանքի նիւթի տեսակետից բոլորովին վստահելի,
 միևնոյն ժամանակ անփոխարինելի պէտք է համարել:

Սակայն, ի հարկէ, մենք անտես չենք առնում նաև
 հարեան երկրների համապատասխան զրահանութիւնը. չէ՞
 որ այդ երկիրներն ևս մոնղոլական արշաւանքներից նոյն-
 քան և աւելի ազդուել ու փխսուել են: Շատ տեղերում
 մենք կարևոր ենք համարել համապատասխան առարկա-
 ների նկատմամբ մեր աղբիւրները համեմատել մահմե-
 տական աղբիւրների հետ, մէկը միւսով լրացնել և ստուգ-
 գել: Արևելեան և արևմտեան ճանապարհորդների ու վա-
 նականների նկարագրութիւններից այն չափով ենք օգտ-
 ուել, ինչ չափով որ զրանց հեղինակները ժամանակով
 հեռու չեն եղել այս մեծ նուաճումների դարաշրջանից և
 իրանց տեղեկութիւնների մէջ վստահելի և փորձուած են
 երևացել: Բացի զրանցից, իրերի ամբողջական կապակի-
 ցութիւնը ըստ կարելոյն լիակատար հասկանալու համար,
 ստիպուած ենք եղել դիմել այն տեսակ երկերի, որոնք
 մողոլների ընդհանուր պատմութեան համար նրանց ժա-
 մանակը ըմբռնելու գործում կարևոր ծառայութիւն կա-
 րող էին մատուցանել:

Թ Ա Թ Ա Ր Ն Ե Ր Ի Ա Ր Շ Ա Ի Ա Ն Ք Ը

Ն Ե ր ա ծ ու թ ի ն

Ընդհանուր նայեացք արեւելեան պատմութեան վրայ
 միջին դարում:

Նոր ժամանակը իւր մոդեռն մտածելակերպով ու զգաց-
 մունքներով, իւր իդէալներով և հեռանկարներով, որոնք
 Եւրոպայի համար արդէն մի քանի դար է պատմական իրո-
 դութիւն են, արևելեան-ասիական ազգերի համար դժբախ-
 տաբար դեռ շատ հեռու են ոչ միայն լիակատար, այլև
 կիսով չափ իրողութիւն լինելուց: Արևելքում-Պարսկաս-
 տանում, Տաճկաստանում, Խորին Ասիայում-ժողովուրդ-
 ների իրական ուժերն ու յարաբերութիւնները, շարժիչ
 պատճառներն ու իդէաները, պատմական դարաշրջանների
 ընդթր, մնացել են նոյնը, ինչ որ արևմտեան Եւրոպայում
 միջին դարում սովորական ու գերակշռող էին: Տնտեսա-
 կան և սոցիալական հիմունքները այստեղ զգալի փոփո-
 ւթութեան չեն ենթարկուել: Պարսկաստանում, Տաճկաս-
 տանում, Օսմանեան պետութեան հարաւ-արևելեան գաւա-
 ռամասերում տիրում են դեռ ևս այն աւատական յարա-
 բերութիւնները հասարակութեան զանազան խաւերի մէջ,
 ինչպէս որ միջին դարում: Հասարակութիւնը այստեղ այն-
 պէս մոլեռանդ է, այնպէս անտախտապաշտ ու սահմանափակ,
 ինչպէս միջնադարեան Եւրոպայումն էր: Կրօնական տարրը,
 որ Արևելքում առանց այն էլ միշտ սանձարձակ և խաւար
 մոլեռանդութեամբ է հանդէս գալիս, այս երկիրների սո-
 ցիալական կեանքի մէջ ամենազօրեղ շարժիչ ուժերից
 մէկն է: Ազատ մտածողութիւնը ինքնաբոլոր ու անկաշկանդ
 գործը այստեղ իդէալներ են, որոնց դեռ երկար պէտք է
 ձգտեն Արևելքում:

Ի հարկէ արևելեան-ասիական հասարակութիւնն ևս

ունեցել է իւր վերին շերտերը, որտեղ գրուած իւրնն այլ կերպ է եղել: Անշուշտ այստեղ ևս շատ գծեր թուլացել են, շատ ստուերներ չքացել, մոայլ կետեր ջնջուել: Արեւմտեան ազդեցութիւնը շատ տեղերում բաւականին զօրեղ է եղել և ակնյայտնի կերպով հոգեկան այս անշարժ կեանքում ալիքներ ու յեղաշրջումներ հանդէս է բերել: Սակայն այս փոփոխութիւններն ու յեղաշրջումները Բարձր և Պորին Ասիական ժողովուրդների հոգեկան միջնորդի համատարած խաւարի մէջ լուսաւոր կետեր են լուի: Ուստի սխալ չէր լինի թերևս եթէ պնդէինք, որ Արեւելքում մտածելու, գգալու, ըմբռնելու և կամենալու տեսակէտով և ընդհանրապէս ամբողջ կեանքով ընդհանուր առմամբ դեռ միջնադարն է իշխում:

Այն օրից, երբ Արաբները իրանց հսկայական պետութիւնը պարսկական և արեւելահռոմէական պետութիւնների աւերակների վրայ հիմնեցին— Առաջաւոր Ասիայի համար մի քանի դար համեմատաբար հանգիստ օրեր սկսուեցին, որոնք թերևս ամենաարդիւնաւէտ ու խաղաղ օրեր էին, որ Ասիան մինչև այդ տեսել էր և զբանից էլ դեռ երկար յետոյ պէտք է տեսնէր: Երբ արաբական հսկայ պետութիւնը 9-րդ դարից արդէն բազմաթիւ յարձակումների պատճառով թուլացել և բաժան բաժան եղել, իւր հեղինակութիւնն ու յարձակողական ուժը կորցրել էր, բարձր ասիական ցեղերի համար նորից բացուում են հարուստ աւարի դռները: Արդէն 10-րդ դարից մեզ լուրեր են հասնում անթիւ անհամար ժողովրդական մասսաների մշտական ահռելի տեղափոխութիւնների մասին— որոնք իրանց արօտատեղերից ու բնակավայրերից պոկուած— ահագին խմբերով դէպի Արեւմուտք են դիմում— այս տեղ ուղղելով իրանց անկուշտ հայեացքն ու սպանիչ զէնքը և մի սարսափելի անզուսպ հեղեղի նման բարդ առ բարդ անպարպելի եռանդով ու թարմ ուժով թափուում են փարթամ ու հարուստ Արեւմուտքի վրայ— ճանապարհին ամեն բան կրակի և աւերածի զոհ դարձնելով: Պարսկական, Խվարեզմի, արաբական կուլտուրաների ամենազեղեցիկ ու ճոխ

քաղաքներն ու յիշատակները մէկը միւսի յետևից զոհ են դառնում այս բարբարոսներին. իրար յետևից եկող այս մասսաների ուժգին զրոհի տակ ծանր կերպով վնասուում, կուչ է գալիս արեւմտեան Ասիան: Այդ եկուորները թիւրքական ցեղերից էին և արդէն 11-րդ դարում Սելջուկ ահունն էին կրում:

Հաղաբաւոր տարիներից ի վեր թափառում էին այս ցեղերը Կասպից ծովից դէպի արեւելք ձգւող անվերջ ու անկոր դաշտերի, անապատների վրայ: Ինչպէս բոլոր հովիւ ժողովուրդները, այնպէս էլ սրանք թափառական կեանք էին վարում. միշտ նոր արօտատեղի ու բնակավայր ունենալու հոգսը նրանց կեանքի էական բովանդակութիւնն էր: Բայց որովհետև զօրեղ բազմացման պատճառով երկիրն ու արօտատեղերը շուտով բաւականութիւն չեն տալիս նրանց, ուստի թողնում են իրանց սահմանները ազահութեամբ ընկնում են արաբական պետութեան վարթամ հարուստ աշխարհների վրայ: Շուտով ընդունում են նաև մահմեդականութիւն և արաբական զօրքի մէջ ծառայութեան են մանում որպէս վարձկաններ: Ու ճիշտ այնպէս, ինչպէս երբեմն գերմանական եկուորները սկզբում որպէս վարձկան մտան հռոմէական զօրքի մէջ, ապա հետզհետէ զօրեղանալով մեծ ազդեցութիւն ձեռք բերին և վերջն էլ հռոմէական տէրութեան անկման պատճառ դարձան, ճիշտ այդպէս էլ այս թիւրքական ցեղերը լաւ հասկացան քաղաքական նպաստաւոր մոմենտը օգտագործել և այն օրերին, երբ արաբական պետութիւնը քայքայուած ու բաժան-բաժան էր եղել ու պետութեան սահմաններում սկսել էին երևան գալ քաղաքական կիսանկախ օրգանիզմներ— կարողացան խալիֆաների մօտ բարձր ու կարող զիրքի հասնել: Շատ շուտով արաբ խալիֆաների կողքին սելջուկ սուլթանները պետութեան իսկական կրողն ու տէր են դառնում:

Սելջուկների նկատմամբ դժուար կը լինէր մի որ և է բարձր կուլտուրայի մասին խօսել. նոցա զօրութիւնը կրակի և արեան, սրի և ազեղի վրայ էր հիմնուած: Արաբական ու պարսկական կուլտուրայի յիշատակարանները իրար յե-

տեից զո՞ն էին դառնում այս բարբարոսների վանդալական վերաբերմունքին: Կուլտուրայի կործանիչ և թշնամի էին: Տնտեսական օգուտն էր նրանց միակ նպատակը և այդ կողմից հիւժուում էին ժողովուրդներն ու երկիրները մինչև ուժասպառ լինելու աստիճան:

Այս վայրենի ու անխիղճ կառավարութեան օրով պէտք է ամբողջ արևելեան Պարսկաստանը, Միջագետքը, Հայաստանը, փոքր Ասիան, մինչև Ասորիքն ու Պաղեստինը կուշ գար ու ամօթահար կեանք վարէր:

Սելջուկները իշխանութեան կենդրոնատեղին առաջաւոր Ասիայումն էր, միջին Ասիայում ընդհակառակը նրանց ուժը շատ թույլ էր, հէնց այդ է պատճառը, որ այս կողմերում անկախ տէրութիւն կազմելու հնարաւորութիւնը այնքան էլ հեռու չէր: 11-երորդ դարի վերջին տասնամեակներից սկսած Անդրկասպեան երկրներում մի նոր քաղաքական բաւականին սպառնալի ոյժ է հանդէս գալիս, Սվաբեզմի շահերի ոյժը: Արդէն 12-երորդ դարի կէսերին Խվարեզմի շահը տէր էր ամբողջ Անդրկասպեան երկրին ու ծրագրում էր նորանոր յարձակումներ ձեռնարկել դէպի Արևմուտք. նրա երկիրը մի կողմից հասնում էր մոնղոլների աշխարհին, իսկ հարաւից ու արևմուտքից սամաւնակցում էր սելջուկների պետութեանը և Կասպից ծովին:

Նուաճելու մոլութեամբ բռնուած Սվաբեզմի շահերը շուտով ստանձնում են սելջուկների դերը: Սելջուկների վերջին մեծ Տուղրիլ Սուլթանի գլուխը ընծայ է դնում Սվաբեզմի Տակաշ շահի կողմից արաբական խալիֆային և Տուղրիլի մահով Սվաբեզմի շահը արևմտեան Ասիայի իսկական տէրն է դառնում. որովհետև Բագդատի խալիֆաները արդէն վաղուց գաղարել էին պետութեան մէջ որ և է էական գեր խաղաղուց և համարեա միշտ իրանց ժամանակը անց էին կացնում մայրաքաղաքի պալատական ինտրիգներով ու մեքենայութիւններով. Տակաշն և իւր յաջորդը անկող իշխաններ էին, երբեմն այնքան զօրաւոր ու կարող, բայց այժմ խղճուկ ու թուլացած արաբական տան մէջ: Բայց երբ Խվարեզմի շահերի ճնշումը սկսեց անտանելի

դառնալ և խալիֆան այս օտարների ինքնիշխան ու սանձարձակ կառավարութիւնը իւր իսկ սեփական պետութեան մէջ անկարող եղաւ այլ ևս տանել, այդ ժամանակ դիմեց նա հեռաւոր մոնղոլների խանի օգնութեանը: Բայց զբանով ոչ թէ ազատիչ առաջ քաշեց, այլ այնպիսի թշնամի վատասկեց, որի սոսների առաջ իբրև աւար փոռելու էր ամբողջ Ասիան և Արևելեան Եւրոպան. ահա այս կերպ թաթարները հրաւէր ստացան Արևմտեան Ասիայի երկրները նուաճելու և տիրապետելու: Բայց եթէ արաբական խալիֆան թաթարներին հրաւիրած էլ չըլինէր, յամենայն դէպս նրանք կը գային, որովհետև աշխարհակալը հրաւէրն չի սպասի, այլ ինկատի կուհենայ իւր զօրութիւնը և շրջապատող աշխարհները վիճակը:

Արևելքի քաղաքական հորիզոնի վրայ թուրք-թաթարական ցեղերի յարձակումները երբէք նորութիւն չէին, բայց թաթարները այդ բոլորից ամենասոսկալիներն էին: Նրանք բոլորովին ոչնչացրին այն կուլտուրայի և քաղաքակրթութեան ազատ մնացորդները, որ սելջուկների բարբարոսութիւնից զերծ էին մնացել, միջին և առաջաւոր Ասիան նրանց կարող և խորտակիչ սրի տակ տխուր աւերակները մի շեղջակոյտ դարձաւ լսի: Արևելքը կարծես ամայացել էր. վաճառաշահ հարուստ և փարթամ շահաստանները կողոպտուեցին, հոյակապ ու հաստահեղոյս շէնքերը խորտակուեցին: Մոնղոլների հասցրած հարուածներից գլուխը կորցրած՝ Արևելքը դեռ շատ դարեր չպիտի կարողանար ուշքի գալ և այն ժամանակուայ շատ ծաղկած երկրներ երբէք չը տեսան այնպիսի մի ծաղկած կուլտուրայ, ինչպիսին այն ժամանակ ունէին: Այս կարճահասակ և գաճաճ մոնղոլները Արևելքի կուլտուրայի ընթացքը երկար ժամանակով կասեցրին:

Եթէ երբեմնեան այն փառաւոր ու մեծ տէրութիւնները, ինչպէս Պարսկաստանը, Խվարեզմի իշխանութիւնը, արաբական խալիֆայութիւնը հող ու մոխիր էին դարձել — այդ թշուառ ու ողորմելի զրութիւնը Հայաստանում աւելի ևս զգալի պիտի լինէր ու երկար դարերով անդարմանելի:

Թիւրք-մոնղոլական ցեղերի ձգտումների նպատակը առաջաւոր Ասիայի հարուստ երկիրներն էին, իսկ Հայաստանն էլ ուղղակի այն ճանապարհին էր ընկած, որով աշխարհակալներն անցնում էին: Գտնուելով Արևելքի և Արևմուտքի մէջ—ամեն անգամ նա կրելու էր իւրաքանչիւր աշխարհակալութեան աւերիչ հետևանքները: Թաթարները վերջին մեծ ու հզօր եկւորներն են, որոնք մեր երկիրն եկան այդպիսի բռնութեամբ ու թափով: Իրանից յետոյ Հայաստանն այլ ևս չտեսաւ աւերումների ու նուաճումների այդպիսի ուժգին թափ և այդպէս ընդարձակ չափերով: Բայց դժբախտութիւնը դրանով պակաս հսկայական չէր և երկրի պարբերական ամառացումը առաջ էր գնում անընդհատ ընթացքով, որովհետև թաթարներն այնուհետև չթողին մեր երկիրը:

Համեմատաբար կարճ ժամանակում հասկացան մոնղոլները մի հսկայական տէրութիւն հիմնել, մի անազին իշխանութիւն, որը թերևս կարելի լինէր համեմատել հին հռոմէական կամ արդէ մեծ բրիտանական և կամ ռուսական պետութեան հետ: Խիվայի մեծ իշխանութիւնը, միջին Սիբիրայից մինչև հնդկական ովկիանոսը ձգւող երկիրները, Աւզանատանը, Խվարեզմի անազին իշխանութիւնը, Պարսկաստանը, արաբական իսլամի Ֆայումի թիւնը, Հայաստանն ու փոքր Ասիան, Վրաստանն ու Կովկասեան միւս երկիրներները, Հարաւային ու միջին Ռուսաստանը մինչև Նովգորոդի հասարակապետութիւնը և մինչև Լեհաստանն ու Հունգարեան—անա մոնղոլների վիթխարի տէրութիւնը մօտաւորապէս 1300 թուին: Այս հսկայական իշխանութեան անօրինակ արագ ու ընդարձակ ծաւալումը պայմանաւորուում է մի կողմից մոնղոլների բնածին ռազմական յատկութիւններով ու նրանց սոցիալական-անհատական բնաւորութեան յատուկ նկարագրով, իսկ միւս կողմից նուաճւող ազգերի և աշխարհների քաղաքական ընդհանուր կացութեամբ:

Ընդհանուր պատմութեան գրականութիւնը չունի մինչև այժմ մի քննական, ամբողջական աշխատութիւն այս

հսկայական պետութեան: Հեշտ էլ չէ գրել այդպիսի մի գործ, քանի որ պակասում են մասնակի, առանձին աշխատութիւններ, որոնք միայն կարող են այդպիսի մի ամբողջացնող աշխատաքի ճանապարհը հարթել: Դեռ մինչև նորերս եւրոպական համարեա բոլոր պատմագիրները Արևմտեան Ասիայի պատմութեան վրայ խորթ էին նայում և չափազանց քիչ ուշադրութիւն նուիրում դրան: Այսօր, թէև էլի դեռ ոչ բոլոր կողմերից և ոչ հաւասար չափով, յամենայն դէպս մի քանի կողմերից շեշտուում է, որ ընդհանուր պատմութեան մէջ անսեղի են մի անգամայն այս կամ այն ժողովրդի համար սէր կամ ատելութիւն: Այսպիսով կարելի է յուսալ, որ Ասիայի պատմութիւնը, յատկապէս նրա երկար միջին դարը եւրոպայի գիտնականների անխոնջ եռանդի ու մարզուած մեթոդի շնորհիւ շուտով աւելի մեծ չափերով ուսումնասիրութեան ասպարէզ կը քաշուի քան այդ մինչև օրս տեղի էր ունենում: Բազմաթիւ այսպիսի մասնակի ուսումնասիրութիւններից յետոյ անշուշտ կը գտնուի նաև հարկաւոր մարդը, որ այդ աշխատանքների արդիւնքները կը միացնի ու լոյս աշխարհ կը բերի մոնղոլների ընդհանուր պատմութիւնը: Առ այժմս սակայն միայն մասնակի, դիտող աշխատանքներով կարելի է հանդէս գալ:

1. Թաթարական առաջապահը Հայաստանում և Վրաստանում.

Հայ պատմագիրների տեղեկութիւնների համաձայն մոնղոլների իսկական հայրենիքը հեռաւոր Արևելքում էր գտնուում և կոչւում էր Չին-Մա-Չին: Այդ անուան հետ սակայն հաւանօրէն չէր կապւում աշխարհագրական մի որոշ մտապատկեր, թերևս միայն այն, որ այդ երկիրը շատ հեռուում պէտք է լինի և դուրջ նաև այն, որ Արևելքում պէտք է ընկած լինի¹⁾: Մոնղոլների տիրապետութեան

1) Վարդան 14, Օրբէլեան 295, Патеановъ, «Исторія Монгодовъ по армянскимъ источникамъ I часть ст. 68 примѣчаніе.

կենդանաւայրը Ղարազրում-կարակորում էր կոչուում 2)։ Այստեղ հեռաւոր Արևելքում, բարձր ասիական գաշտերի և տափաստանների վրայ թափառում էին թաթարական կամ մոնղոլական գանազան ցեղեր յաւիտենական թշնամութեամբ բռնուած, մինչև որ մի կարող ձեռք նրանց նուաճեց և մոնղոլական հզօր իշխանութեանը հիմք դրեց։ Հայկական բոլոր աղբիւրները միահամուռ կերպով բոլորովին պարզ գրում են որ Չինգիզխանը իւր իշխանութիւնը հիմնել է իրանց հարևան ցեղերին յաղթելով և ստրկացնելով։ Հայ հեղինակները մօտ այդ ցեղերը կրում են մի ընդհանուր անուն թաթար կամ Մոնղոլ կամ Մուղոլ 3)։

2-00: Մա-Չին խօսքը Ռէշիդ-էլդինն էլ է յիշում. բայց այստեղ այդ անունը գործ է ածւում մի շատ որոշ երկրի համար, որը Հինդուստանին սահմանակցում է։ (I—129) Չին-մա-Չին անունը գտնում ենք նաև պարսիկ պատմագիր. Aboul-Ghâzi-ի մօտ, որ գրանով Չինաստանն է հասկանում II—155)։ Վրացի պատմագիրը մոնղոլների հայրենիքը անուանում է «Չին մա-Չին, մի աշխարհ, որ ընկած է արևելեան կողմը». Brosset, Histoire de la Géorgie I 485.

2) Կիրակոս 121, Օրբելեան 299. Արու-Ղազի II 179. առաջին Մեծխանի՝ Օգոզխանի յաջորդն ու որդին քաղաքը ընդարձակել և գեղեցիկ մեծ շինութիւններով շատ պալատներով և արքունիքներով ճոխացրել է, բայց ոչ նոր հիմնել, ինչպէս Բրուէն կարծում է (I 485. ծանօթ. 4.) այս քաղաքի տեղագրութիւնը հետևեալ կերպով է որոշում աշխարհագրագէտ Բրուտելը. «այժմուայ Ուրգայի և Ուլխասուտայի մէջ Օրգուն գետի ափին»։ (Աշխարհագրական բառարան մաս I 947)։ Կարակորումի մասին մի ընդարձակ նկարագրութիւն ենք գտնում, Rubruck-ի մօտ 207. համեմատել նաև S. Martin, Memoires II 278.

3) Կիրակոսը անուանում է նրանց մեծ մասամբ թաթար (56, 95, 102) Օրբելեանը մուղոլ է կոչում և նրա կարծիքով գիւղացիներն են միայն, որ մուղոլներին թաթար անունն են տալիս. ըստ Օրբելեանի ուրեմն թաթար անունը մոնղոլ բառի ռամկական ձևն է. (293) վրացի պատմարանը գրում է «իրանց իրանց մոնղոլ են կոչում և մենք վրացիներս նրանց անուանում ենք թաթար». (Brosset 488)։—Այդ երկու անուններից նորը առաջինն էր և Չինգիզխանի ժամանակ զործածութեան մէջ մտած, իսկ թաթար անունը այս ցեղերի համար որպէս մի ընդհանուր անուն վաղուց ի վեր տարածուած էր (հմտ. Bartold—Turkestan II, 140,

երբ Չինգիզ խանն այս տեղերը իւր հրամանին ենթարկեց, մոնղոլական մասսաները տարածուեցին, ցրուեցին ամեն կողմ, նուաճեցին հարևան երկիրները և բնականաբար պատահեցին այն ժամանակուայ ասիական ժողովուրդների քաղաքական մեծ մարմիններին, որոնք են Չինաստանը, Հնդկաստանը, Խվարեզմը, Պարսկաստանը և արարական խալիֆայութիւնը։ Թաթարական լրտեսներն ու

Schmidt—Forschungen 6). Մաղաբիա արեղան փորձում է թաթար բառի բացատրութիւնը տալ. նրա կարծիքով թաթար նշանակում է «սուր և թեթև» (3). Արու-Ղազին գրում է. «Մոգոլ խօսքի արմատը մունդ-օլ է. ժողովուրդը ազաւաղելով այս խօսքի իսկական արտասանութիւնը վերջի վերջոյ կոչել է մոնղոլ։ Բոլոր թուրքերն հասկանում էին մունդ բառի նշանակութիւնը, որ է սխուր (quaighon). օլ նշանակում է սրտաբաց, անկեղծ, ազատ (sâ de die). ուրեմն մունդ-օլ նշանակում է սխուր-ազատ» II, 12. բոլորովին նոյն կերպ բացատրում է այդ բառը նաև Ռաշիդ-էլդինը II, 95. Purgstell-ը սակայն այլ մեկնութիւն է տալիս. նրա կարծիքով մոնդ բառը բոլորովին հակառակ նշանակութիւն ունի—անվեհեր, յամառ։ Եւ ի միջի այլոց մասնանիշ է անում նաև այն հանդամները, որ սկզբնապէս թաթար բառը շատ օտար աղբիւրների մօտ բոլորովին խեղաթիւրուած է հանդէս գալիս. այսպէս եւրոպացիք ասում են թաթար, բիւզանդացիք սակ են տողառ և աթառ, օսմանցիք՝ զոդառ։ XIII դարում եւրոպացիք անուանում էին սրանց մոալ, մինչդեռ միւսները կոչում էին մունղոլ. ուստական Նիկոն ժամանակագիրը թաթար անունը պոլովցիներին է վերագրում (II, 151). գաղափարների այս ընդհանուր շփոթութեան դիմաց հայ պատմագիրները միահամուռ ներդաշնակութեամբ կատարելապէս ճիշտ և միատեսակ են գրել այս անունը, որ իրանց և նոյնքան օտար էր, ինչպէս և վրացիներին, ուսններին, լեհերին ու այլոց։

Թաթար անունը առիթ է տուել Արեւմտեան-եւրոպական ժամանակագիրներին բառախաղ անել։ Նրանք կարծել են, թէ թաթարները ստորերկրեայ ճարտարոսից են զուրս եկել, ուստի և կոչել են նրանց թարթար. գրանով նրանք արտասայտել են իրանց ստեղծութիւնն ու զժկամակութիւնը դէպի այս ժողովուրդը։ Այդ անունը, որ սկզբում որպէս գիտական մի բառախաղ է զործածուել, յետոյ կորցնելով իւր զաւեշտային կողմը, հետզհետէ ընդհանրացել է Արեւմուտքում նշանակելու համար այդ ժողովուրդների անունը. Rémusat, Memoires 15, 16.

խուզարկու գնդերը հետևում էին ամեն կողմ շրջապատի ցեղերին ու ժողովուրդներին և իրանց լրտեսութեան արդիւնքը մոնղոլների մեծ խանին բերում էին ի գիտութիւնս:

Ահա այսպիսի մի խուզարկու գունդ էլ Չինգիզ խանի յատուկ հրամանով Արևմուտք է անցնում Խվարեզմի շահին հալածելու: Թաթարները մտել էին արդէն այս միապետի տէրութիւնը — այժմուայ Անգրկասպեան աշխարհը և նրա Մոհամմեդ շահին փախցրել: Հիմա Չինգիզ խանն ուղարկում է վերոյիշեալ գունդը, որպէս թաթարական մեծ բանակի առաջապահ: Այս գունդն էր ահա, որ առաջին անգամ հայկական հողի վրայ ոտք դրեց, նա էր, որ նուաճեց Պարսկաստանն և հիմք դրեց Ռուսաստանում մոնղոլական տիրապետութեանը: Այդ իսկ պատճառով մեզ անհրաժեշտ է թւում այս գնդի ճանապարհն ու դայու ժամանակը աւելի ճշտօրէն որոշել համաձայն այն տեղեկութիւնների, որ տալիս են ժամանակակից հայ և օտար պատմիչները:

Խուզարկու գնդի առաջնորդները կոչւում էին Ջապանոն և Սաբատա-Բահադուր⁴⁾: Պարսկաստանը նուաճելուց յետոյ զրոհ աուլին նրանք զէպի Ատրպատական, պաշարեցին ու վերցրին Դիլման և Մարագա ամուր և հարուստ քաղաքները և Ուրմիա լճի արևելեան ափին՝ Սոֆախայի վրայ բանակ դրին: Դեռ ճանապարհից մարդ էին զրկել նրանք մեծ խանի մօտ և թոյլտուութիւն խնդրել Ատրպատականից Կովկասեան երկիրներն անցնել և Երկաթէ պա-

4) Միայն Մխիթար Այրիվանեցին է, որ այդ երկու անուններն իրար հետ յիշում է (86). Կիրակոսը միայն Սարգա-Բահադուրին է յիշում (104). Վարդանն (174—75) ու Մաղաբեանն (6—7) թէև ակնարկում են այս առաջապահի գնդի մասին, բայց չեն տալիս ոչ մի մանրամասն նկարագրութիւն, ոչ էլ յիշում են առաջնորդների անունները: Իսկ Օրբելեանը բոլորովին լռում է այդ մասին: Վրացի ժամանակագիրը յիշում է Jama և Salpian անունները աւելացնելով «որ է վրացերէն Սուբա և Ջերա» (Brosset I, 492). Բայց զրանք ոչ թէ վրացերէն անուններ են, այլ իսկական մոնղոլական: Նոյն այդ անունները գտնում ենք նաև մահմեդական պատմագիրների (օրինակ Aboul-Ghâzi II 70, 125, 129) և ոռու տարեգրիչների մօտ:

հակի միջով (Շորայ պահակն է, Դերբենտի անցքը) արևմտեան Կիլիզի անցնել: Այժմ, Ուրմիա լճի ափերում ստանալով խնդրած թոյլտուութիւնը, առաջ խաղաղին գէպի հիւսիս Կասպից ծովի արևմտեան ափերով և Դերբենտի անցքով վրաստան և Աւղանստան մտան: Արագութեամբ հասան վրացոց Թիֆլիզ մայրաքաղաքին և յետ դառնալով բանակցան Պարտաւ և Բելուկում քաղաքների մէջ, այդտեղից ահա ասպատակում էին վրաստանն ու Ալուանքը և իսկական Հայաստանի հիւսիսային գաւառները: Վրացոց Հաշա թագաւորը գուրս եկաւ նրանց գէմ և իւր Իւանէ զօրապետի հետ մի ճակատամարտ տուեց նրանց Խոնան դաշտի վրայ, Կոսման գետի ափին: Երկուստէք կուում էին փոփոխակի բախտով, վերջապէս թաթարները յաղթեցին: Վրացոց թագաւորը փախուստի դիմեց, պատերազմի դաշտում թողնելով բազմաթիւ ընկածներ⁵⁾: Մոնղոլների և վրացիների այս բնդհարումն ի հարկէ վճռական ճակատամարտ չէր, սակայն զրա նախերգանքն էր:

Այս խուզարկու գնդի մուտքի ժամանակը դժուար չէ հաստատապէս որոշել: Չինգիզ խանը Սաբատային և Ջեպէին հրամայել էր այս երկիրները հետախուզել, աչքի անցկացնել և 3—4 տարուայ բնթացքում կրկին իւր մօտ դառնալ:

5) Թաթարական առաջին գնդերի պատերազմական գործողութիւնների նկատմամբ տեղագրական հանգամանքների և վիճակի ծանօթութեան համար անհրաժեշտ է աշխատանքական մի քանի անուններ աւելի ճիշտ որոշել: Բեղամէջը գտնուում է Արաքսի և Կուրի միացման կէտում, սկսուելով Թարթար գետից. որի վրայ դեռ այսօր Պարտա գիւղը կայ, հին Պարտաւը: Բելուկումը կամ Բելուզանը Պարտաւից այնքան էլ հեռու չէ: Այս քաղաքը թաթարների կողմից մի քանի անգամ աւերածի է ենթարկուել (Папкaнoвъ II 110. прим. 3, նոյնպէս Կիրակոսի հրատարակչի ծանօթութիւնը Klaproth—Aperque 8). Մոնանը կամ Մունանը գտնուում է Թիֆլիզից հարաւ, Հայաստանի, վրաստանի ու Ալուանքի սահմանում: Կլապրոսը այցելել է այդ վայրը. որն այժմ թափառական ցեղերը Կիզ-Կալա (Կիզ-Կալա) են կոչում: Կոսմանն անշուշտ Կուրի բազուկներից մէկն է, թերևս Գուրան-չալը լինի (Папкaнoвъ, русс. перев. Малакин прим. 8—նոյնպէս և Մխիթար Այրիվանեցու ֆրանսիական թարգմանութիւնը, Brosset, 105.)

566
17822

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
1907

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
2007
ԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԲԻԲԼԻՈՏԵՆԱ

գորապետները Պարսկաստանից դուրս եկան 1218—20 թուին և մտան Ատրպատական ու Հայաստան 1220—21: Ժամանակի համարեա բոլոր պատմաբանները համաձայն են դրան: Ըստ Վարդանի Թաթարների գալուստը եղել է 1221 թուականի սկզբում, ըստ Կիրակոսի 1220-ի վերջին: 1221-ին Սաբատան ջարդել էր արդէն Լաշային և դէպի հարաւ քաշուել: այստեղ սպասում էր նա Մեծ խանից օժանդակութիւն և թոյլտուութիւն ստանալու Կիպչակ գնալու համար⁶⁾:

Նրա զինւորների թիւը չէր կարող սկզբում մեծ եղած լինել: Թեթև զինաւորումն, փոքրիկ քոչ—այս բոլորը ենթադրել են տալիս որ Սաբատայի գունդը դուրս է եկել թեթև գործողութիւնների, թուլցիկ էքսկուրսեանների և պատերազմական լրտեսութեան համար⁷⁾: Այս գունդը կարող էր ամենաշատը 20—25000 մարդ լինել: Սրանից աւելի մեծ մի բանակը դժուար թէ կարողանար այնպիսի արագ ու ծանր մարշերը կատարել, ինչ որ Սաբատան էր արել: Այս կողմերի խոր ձորերը, վատ ճանապարհները, նեղ

6) Հայկական աղբիւրների հետ միանգամայն համապատասխան տեղեկացնում է նաև վրացի պատմագիրը. նրա համաձայն ևս թաթարների գալուստը և ճակատամարտը տեղի է ունեցել 1220—21 թուին (Brosset 492) Սաբատայի արշաւանքը H. Purgstall-ի համաձայն երեք տարի է տեւել (89) Wolff-ը (Geschichte der Mongolen 108) այս արշաւանքի մասին մի տեղեկութիւն է բերում չինական աղբիւրներից: Հայկական աղբիւրները հաստատութիւն են գտնում նաև մի այլ օտար պատմիչի Աբուլ-Ղազիի կողմից (Aboul—Ghâzi 125).

7) Մեր ասածներին կարող էր թուալ թէ հակասում է Կիրակոսի տեղեկութիւնը, որը Սաբատայի գունդը ներկայացնում է «ծանր զինուած», բայց նոյն Կիրակոսի առաջ բերած այս մոնղոլների ամբողջ նկարագրութիւնը և կատարուած գործերի յետագայ ծաւալումը ուղղակի հակառակն են հաստատում, որ Սաբատայի գունդը թեթևակի զինուած և ոչ այնքան բազմաթիւ մի զօրամաս էր: Վրացի ժամանակագիրը բոլորովին պարզ կերպով գրում է. «Սրանք դուրս եկան 12000 ձիաւորով, առանց պաշարի և պատերազմական պատրաստութեան—վերցնելով իրանց հետ իրանց նետ աղեղն ու նիզակները»—Brosset I 492.

անցքերը այնքան էլ յարմար չէին մեծ բանակի գործոգութիւնների համար:

Սաբատան շուտով օժանդակութիւն է ստանում և վրձնում է Կասպից ծովի արևմտեան ափերով դէպի հիւսիս բարձրանալ: Թաթարները Թաւրիզի վրայով և Ղարաբաղի ու Մուղանի հարուստ դաշտի միջով առաջ են խաղում, մտնում են Շիրվան, պաշարում նրա Շամախի մայրաքաղաքը, աւերում են ու նրա թագաւորին ստիպում իրանց 10 առաջնորդ տալ Կովկասի անցքերից դուրս գալու համար: Թագաւորը իւր արքունիքից տուեց 10 ընտիր պալատականներ: Մոնղոլ գորապետները դրանցից մէկի գլուխը կտրեցին իբրև զգուշացնող օրինակ միւս 9-ի համար, որոնք նոյն վիճակին էին ենթարկուելու, եթէ որ մոնղոլական զնդին մոլորեցնէին: Բայց և այնպէս այդ իննը առաջնորդները մոլորեցրին թաթարներին նեղ կրճերի մէջ, որտեղ նրանք Կովկասեան մի քանի ցեղերի յարձակումներին ենթարկուեցին: Վերջապէս ռազմագիտական հաստատուն շրջանայեցողութեամբ և խորամանկութեամբ թաթարները Դերբենդի անցքին հասան և դրա միջով ազատուեցին Կովկասի սար ու ձորերից⁸⁾: Այստեղ, հարաւային Ռուսաստանում տեղի ունեցաւ այն ճակատամարտը, որտեղ մոնղոլները ռուսական միացեալ ուժերի դէմ յաղթող հանդիսացան: Կալկայի այդ ճակատամարտը 1224⁹⁾ թուին Ռուսաստանի բախտի մի նախերգանքն էր, դարեր շարունակ ող թաթարական լծի հպարտ սկիզբը¹⁰⁾: Պարսկաստանն ու

8) Կիրակոսի համաձայն (104) թաթարները ստիպուած էին Կովկասեան լեռնաշղթան անցնել, որպէս զի տեղական ցեղերից չէր ջապատուէին ու չոչնչանային: Ինչ որ ունէին մօտերը—բոլորը դէն ձգեցին, որպէս զի անցումը հեշտանայ: Աբուլ-Ղազին ևս նոյն կերպ է պատմում, ինչպէս և Կիրակոսը. II, 129.

9) Թ. Շիմանի կարծիքով Կալկայի կռիւը եղել է 1223 թուին յունիսի 16-ին. հմտ. Russland, Polen and Li land I 159 և Berichte d. Akad. d. Wiss. I և III Bd 2.

10) Հետաքրքիր է մի հայեացք նետել ուս պատմագիրների վրայ ու տեսնել, թէ նրանք ինչպէս են պատմում այդ իրողութիւնները: Դժբախտաբար այդ տարեգիրները հարկաւոր դէպքում

Կովկասեան երկիրները ասպատակելուց, Կովկասեան լեռնաշղթայի վրայով համարձակ մարշը կատարելուց և Կասպից ծովը շրջապատելուց յետոյ այս առաջին Կովկասեան դումարտակը նուաճեց նաև Կիպչակը և հիմնեց Ոսկէ Հորդայի իշխանութիւնը: Այդ ամենը կատարելուց յետոյ նա յետ դարձաւ դէպի Արևելք Չինդիզ խանի մօտ: Նրա նպատակն էր մեծ խանի հրամանը ճշտութեամբ կատարել, այսինքն թուացիկ արշաւանքներով արևմտեան աշխարհները աւելի

կամ չափազանց մուխ են ու անորոշ, կամ չափազանց կարճ ու համոռոտ—և շատ անգամ երկուսն էլ միասին: Դրանք ոչ մի պարզ հասկացողութիւն չունէին—գոնէ սկզբում—այն ժողովրդի մասին, որի լծի տակ ուսական ժողովուրդը դարեր շարունակ հեծելու էր: Կովկայի ճակատի մասին օրինակ մէկը գրում է ոչ աւել ոչ պակաս քան հետևելով. «1224-ի ամբանը մի շտանուած անճոռնի բանակ եկաւ, անասուած մովաբացիներ—որոնք թաթար էլ էին կոչուած, անհաւատ իւմայիլացիներ»: (Ипатьевская хроника II, 163). «1223—24-ի ամբանը ինչ որ հեթանոսներ եկան. շատերից թաթար կոչուած, միւսներից Տաուերմին, երրորդներից Պեչեհնիգներ» (Первая новгородская хроника III, 39). Նոյնը գտնում ենք նաև Նիկոնի տարեգրութեան մէջ X 89. նոյնիսկ յետագայ տարեգիրները ինչպէս օրինակ Тверская хроника (14 դար 15 հատոր.) բառացի կրկնում են վերև առաջ բերուածը: Ոչ մի տարեգիր մեզ ճշտիւ չի տալիս թէ ովքեր էին թաթարները, որոնցից էին նրանք գալիս, այլ կրկնում են միայն անմիտ խօսքեր օտար բարբեր, օտար լեզու, հեթանոս, իւմայէլացի, մովաբացի և այլն. . . Այդ հանգամանքը զարմանք է պատճառել նաև ուսուսաց գրականութեան պատմապիւր Պիպինին, որ և այս առթիւ ասում է. «Տարօրինակ է որ տարեգիրը այս ժողովրդի բնակարանութեան մասին ոչ մի մանրամասն տեղեկութիւն չի տալիս, այլ միայն կրկնում է որ նա անասուած, խորամանկ և անսիրտ է: Այս տեսակետից մեր տարեգիրներին օտարները գերազանցում են, որոնք թաթարների աշխարհը ճանապարհորդել են. Plano-Carpini I 190». Տրամաբանօրէն աւելի ուղիղ և բովանդակութեան կողմից աւելի ճիշտ կըլինէր, եթէ համեմատութիւնը ոչ թէ հարողական ճանապարհորդները հետ լինէր, որոնք միայն նրա համար են դուրս եկել իրանց աշխարհից, որպէս զի այս ժողովուրդը ուսումնասիրէին ու նկարագրէին, այլ միւս ազգերի տարեգիրների և պատմագիրների հետ: Այն ժամանակ ակնյայտնի աչքի կընկնէր թէ ուսական ազրերները այս տեսակետից ինչքան յետ են մնում:

մօտ հետախուզել և ապագայ նուաճումների համար հող պատրաստել: Հայաստանի, Վրաստանի և Աղուանքի իսկական նուաճումը ապագային էր թողնուած, մոնղոլական մի այլ բանակի: Թաթարական այս արշաւանքների ամբողջական պատկերը չկորցնելու համար—նրանց իշխանութեան և պատերազմական զօրութեան հետզհետէ ծաւալման ընդհանուր պատկերը կուզէինք այստեղ մի քանի խոշոր գծերով ստուերագծել: Դրանով աւելի հեշտ կըլինի հասկանալ Չարմաղանի և նրա յաջորդի կատարած նուաճումները ¹⁾):

Մոնղոլները մինչև Չարմաղանի գալը.

Թաթարական մեծ իշխանութիւնը հանդէս է եկել XII-դարի վերջերին և XIII-ի սկզբներին—անլիհեր ու հզօր Չինգիզ խանի մեծ խանութեան օրով: Տեմուչինը, թաթարական ու թուրքական ցեղերին յաղթողն ու միջին ասիական ժողովուրդներին սարկացնողը—մօտաւորապէս 1203 թուին իրան մեծ խան է յայտարարում¹⁾: Այդ ժամանակներից է սկսում նուաճողական մի մեծ ու լայնարձակ գործունէութիւն, զօրեղ ու ազդու մի քաղաքականութիւն դէպի ամեն կողմ:

Բնականաբար Չինաստանը առաջին երկիրն էր, որի հետ նա հէնց սկզբում էր գործ ունենալու: Ինքը սկզբում հարկատու էր չինական կայսեր, բայց շուտով արհամարում է նրա դեպիւններին, որոնք գալիս են նրա մօտ հարկը տանելու, և փոխանակ նրանց պահանջած փողը տալու, զինուած խմբերով Չինաստան մտաւ ու սկիզբ

11) Բացի Wolff-ից, Hammer—Purgstall-ից յետագայի համար ի նկատի ենք ունեցել նաև հետևեալ հեղինակների գործերը, d'Ohisson, Aboul-Ghâzi, M. Petis de la Groit, Huth, Müller, Helmolt.

1) Արուշ-Ղալին հետևեալ բացատրութիւնն է տալիս խան և մեծ խան տիտղոսների համար. «Հարկաւոր է դիտարկել, որ խան բառի նշանակութիւնը հետևեալն է. էմիրները ու ժողովուրդը խաբան անուանում էին նրան, որը խանից մեծ էր իւր կարողութեամբ ու զօրութեամբ և նրան, ով խաբանից բարձր էր—կոչում էին խան: Սնան տիտղոսից աւելի բարձր չկայ»: II, 173.

դրեց մի բազմատարեան անսիրտ ու վայրագ կազմակերպուած կուռի, որը նրանով վերջացաւ, որ Չինաստանը գոռոզ մեծ խանի ոտների տակ որպէս աւար փոռեցցաւ²⁾։ Թաթարները այստեղ կանգ չառան, նրանց հայեացքները զառնում են դէպի Արեւմուտք, որի մասին նրանք հարուստ կարաւանների ու ճանապարհորդների միջոցով շատ խորհրդաւոր բաներ էին լսել։ Փարթամ ու հարուստ Արեւմուտքը— Խվարեզմը, Պարսկաստանը, արաբական խալիֆայութիւնը, Փոքր Ասիան— հեծում է ասպատակութեան ու աւերածի դուրս եկած մոնղոլների լծի տակ ու նրանց խմբերը գնալով բազմանում, ուռչում են։ Կեռ 1215—1220 թուերին մոնղոլական լրտեսներն ու թուուցիկ խմբերը խուզարկում, լրտեսում են բոլոր հարևան երկիրները ու մեծ խանին տեղեկութիւններ հասցնում։ Իսկ մեծ խանը հիմնուելով իրան հասած տեղեկութիւնների վրայ և առաջնորդուելով իւր առողջ բնագրով անում էր իւր ազգու և խելացի կարգադրութիւնները և աշխարհքի ամեն կողմեր ուղարկում իւր գնդերը ասպատակելու նուաճելու և մոնղոլական անունը իւր պետութեան սահմաններից շատ հեռու զօրեղ և անարկու դարձնելու։ Հէնց այս ժամանակ է ընկնում Ջեպէ և Սաբատա Բահատուր մոնղոլների խուզարկու արշաւանքը դէպի Կովկասեան երկիրներն ու դէպի Կիպչակ։

Այդ ժամանակներում պատերազմական գործողութիւնների ծանրութեան կենդրոնը ընկնում էր Խվարեզմի տէրութեան և արևելեան Պարսկաստանի վրայ։ Մոնղոլներն զբաղուած էին այստեղ քաղաքներ պաշարելով և աննելով, երկիրը աւերելով ու ասպատակելով։ Քաղաքական հանգամանքները աւելի քան նպաստաւոր էին։ Խվարեզմում, Պարսկաստանում, Բաղդատի խալիֆայութեան մէջ— ամենուրեք ներքին երկպառակութիւնները մոռցնել էին տուել ամեն ուրիշ հոգս։ Աշխարհներն աւերում էին գահակա-

2) Թէ ինչ աստիճան վայրագութեամբ է մղուել այդ կուռը, մտաւորապէս գաղափար կարող է մարդ կազմել չինական աղբիւրների տեղեկութիւնից. որ թէկուզ Չինաստանում 1211 թուից մինչև 1223 թուականը մոնղոլները սպանել են 18,470,000 մարդ. Wolff 111.

լական խառնակութիւնների և եղբայրասպանութիւնների պատճառով։ Ի հարկէ Չինգիզ խանի համար այդ հանգամանքը աւելի քան ցանկալի էր ու նա իւր կազմակերպուած, միաձոյլ ու թեթև խմբերով հեշտութեամբ յայտնուում էր ուղած տեղը։ Ջոկ ջոկ քայլող ու ամենուրեք յարձակող մոնղոլական այս զօրամասերի իսկական կազմակերպողն ու ոգին ինքը Չինգիզ խանն էր — ինչպէս վկայում են բոլոր աղբիւրները։ Նրա հրամանով է, որ քաղաքներն ու ամրոցները պաշարում, աննում և այրում էին։ Նրա կամքն էին կատարում ու նրա հրահանգները, երբ նրա գեներալները աւերում կամ խնայում էին նուաճուած երկիրները։ Ամենայնուզն ձեռնարկութիւնների ոգին էր նա ու կազմակերպողը։ Պատերազմող այդ հսկայական, վիթխարի մասսաների ընդհանուր բարձրագոյն հրամանատարութիւնն այն եղանակով էր կազմակերպուած, որ իւրաքանչիւր առանձին զօրամասի հրամանատարը նրա որդիներից մէկն էր³⁾։

Չինգիզ խանը շատ որդիներ ու կանայք ունէր, բայց քաղաքական տեսակէտից ի նկատի պէտք է առնել միայն հետեւալ չորս որդիներին. Ջուլի խան, Չագատա, Օգաթա խան և Տուլի⁵⁾։ Սրանցից առաջինը Արեւմուտք էր գնացել ու Կասպից ծովի հիւսիսային մասն անցնելով Կիպչակն էր նուաճել և այնտեղ Սաբատայից նրա զօրամասն ընդունել։ Հօրից Կիպչակի տէրութիւնը նա որպէս ժառանգութիւն ընդունեց։ Նրա որդին ու յաջորդը նշանաւոր Բատուն էր, մնացեալ Ռուսաստանի, Լեհաստանի և մինչև Հունգարիա ձգուող աշխարհների հպարտ նուաճողը։ Չինգիզ խանի միւս որդիքը Չինաստանում, Պարսկաստանում և Խվարեզմի տէրութեան մէջ էին գործում։ Խվարեզմի շահը դեռ չէր հնազանդուել։ Պոկուած լինելով իւր մայրաքաղաքից թափառում էր նա ու շարունակ փոփոխում իւր բնակավայրը, որպէս զի իրան հալածող մոնղոլների ձեռքը չընկնի։

Խվարեզմի տէրութեան վերջնական նուաճումը չտե-

3) Տրեքտի գործը անուանում է նրանց. Juci, Cagatai, 'Ugetei և Zoloi—Huth II, 28.

սաւ Չինդիգ խանը: Նա մեռաւ 1227 թուին: Երկու տարի յետոյ ազնուականների ժողովներից մէկում (Կուբուլտա) նրա որդի Օզոթա խանը մեծ խան յայտարարուեց (1229 թ. հոկտ. 22-ին) և պետութեան մայրաքաղաք՝ Կարակորում հրաւիրուեց: Նոր մեծ խանը իւր հօր նուաճողական քաղաքականութիւնը ոչ միայն ձեռքից չթողեց, այլ և աւելի մեծ ծաւալով ու աւելի հզօր թափով առաջ տարաւ: Պետութեան կենդրոնից բազմաթիւ զօրամասեր ուղարկուեցին դէպի զանազան կողմեր: Օզոթա խանն ուզում էր Խվարեզմի շահին վերջնականօրէն ընկճել և նրա զօրութիւնը ընդմիջտ խորտակել: Այդ նպատակի համար Չարմազան իշխանը 30,000 մարդով նրա տէրութիւնն ուղարկուեց—այնտեղ քարը քարի վրայ չթողնելու խտտագոյն հրամանով: Իսկ Խվարեզմի շահը, այժմ Զալալ-Էզզինը—նրա հայրը Սուլթան Մոհամեդը Կասպից ծովի կղզիներից մէկի վրայ մեռել էր արդէն—մոնղոլներից հայածական փախչում գալիս է Հայաստան և այսպիսով մոնղոլների ուշադրութիւնը քաշում այդ երկրի վրայ:

Այս ընդհանուր նկատողութիւններից յետոյ այժմ կարող ենք նախնական աղբիւրների վրայ հիմնուած մեր սուսմասիրութիւնն առաջ տանել:

3. Չարմազան եւ Հայասանի ու Վրասանի նուաճումը.

Հայաստան փախչող Զալալ-Էզզին շահի դէմ դուրս եկան հայ վրացական միացեալ զնդերը, բայց յազդուեցին: Շահն անցաւ այնուհետեւ Իկոնիոյ սուլթանի աշխարհը և ասպատակեց. բայց այստեղ նորից յարձակման ենթարկուելով Հայերի, Վրացիների և Սելջուկների կողմից, անբախտ Զալալ-Էզզինը վերջապէս ընկճուեց և զիմեց դէպի հարաւ, դէպի Ամիթ (Իիարբէքեր, հին Տիգրանակերտի մօտ) որտեղ և սպանուեց ¹⁾:

1) Օրբէկեան 293, Կիրակոս 117, Վարդան 175: Վերջինս պատմում է, որ առաջ Զալալ-Էզզինի երկու որդիքն են Հայաստան

Զալալ-Էզզինի գալստեան տարին 1225-ն է ²⁾: Նրան հալածող թաթարներն ևս պէտք է որ նրա յեակից անմիջապէս Հայաստան մտած լինէին: Այդպէս չէ պատահել սակայն: Թաթարական զլխաւոր զօրաբանակը 10—11 տարի յետոյ է միայն Հայաստան եկել 1235—36 թուին ³⁾: Հասցա մը էր նա այդքան ժամանակ: Հայկական աղբիւրները այս հարցին էլ բաւարար պատասխան են տալիս: Թաթարական զլխաւոր բանակը իւր ճանապարհին արգելուել է, որովհետեւ պէտք է անցնէր շատ ցեղերի եւ ժողովուրդների միջով, որոնց հարկաւոր էր միշտ նորի նորոյ նուաճել: Քաղաքական մեծ խառնակութիւններն ու շփոթը, որ այն ժամանակ տիրում էին Միջին-Ասիայում և Անդրկասպեան երկրներում—կասեցրել էին մոնղոլների ընթացքը ⁴⁾:

Փախել 200,000 զօրով: Կիրակոսի մօտ այդ մասին խօսք չկայ: Բոլորովին պարզ է, որ Խվարեզմի տէրը եթէ այդպիսի մեծ բանակի տէր լինէր, կարիք չէր ունենայ ամենևին փախչելու, մանաւանդ, որ նրան հալածող թաթարները այնքան էլ բազմաթիւ չէին: Վրացի տարեգրի ևս Զալալ-Էզզինի զօրքերի թիւը բաւական մեծ է ցոյց տալիս, 140,000 (Brosset 494.) անհրաժեշտ է վրացիական այս տարեգրի մասին ինկատի ունենալ, որ մեծ զուշութեամբ պէտք է զբանից օգտուել: Այդ և զրա նման թուերը մեզ վերին աստիճանի կասկածելի են կրկում: Ըստ այդ տարեգրի օրինակ Զալալ-Էզզինը Պարսկաստանում ունեցած պէտք է լինէր ոչ աւել, ոչ պակաս քան 600,000 (491): Յետոյ, Իկոնիայի Սուլթան Գայաթ-Էզզինը, երբ Բաշուի հետ իւր ուժերն էր չափում, իրր թէ իւր մօտ 400,000 հեծելազօր ունէր: (518—19).

2) Վարդան 175, Օրբէկեան 293. Օրբէկեանի հայերէն տեքստի մէջ փոխանակ 647 թուականի (հայկական տարեհաշիւը, որ հաշուում է սովորաբար 551 թուին Քրիստոսից յետոյ) պէտք է 674 կարգով—որի վրայ աւելացրած 551-ը կրտսանանք 1225. հաւանորէն դա ոչ թէ իրա հեղինակի, այլ արտադրողի սխալն է:

3) Վարդան 1236 (177), Սամուէլ Անեցի 1236 (81), Օրբէկեան 1236 (293) Մխիթար Այրիվանեցի 1236 (81). Կիրակոսը մի որոշ ժամանակ չի յիշատակում, բայց նրա ամբողջ պատմութեամբ այդ է ենթադրել տալիս: Վաստակաւոր Saint Martin-ը սխալում է, կարծելով, որ այդ անցքերը 1231-ին պէտք է զնել: Համեմատել Memoires II 260, 271.

4) Կիրակոսը (123) և Մխիթար Այրիվանեցին (8) նոյն իսկ շատ պարզ ասում են, որ Խվարեզմի իշխանին հալածող բանակը

Կիրակոս պատմադիրն է, որ մոնղոլական տիրապետութիւնների այս ամբողջ շրջանը ամենից մանրամասն ու բնորոշ կերպով է նկարագրում: Նա մոնղոլների հետ քաղաքան ու սերտ յարաբերութեան մէջ էր, նոյն իսկ մոնղոլների լեզուն լաւ հասկանում էր: Այդ իսկ պատճառով Չարմաղանի քաղաքական նուաճումները գործը շարադրելիս մեր գլխաւոր աղբիւրը կը լինի Կիրակոսը, որի տուած տեղեկութիւնները մենք շարունակ ստուգելու և համեմատելու ենք հայ և օտար ժամանակակից պատմիչների հաղորդածների հետ:

Մոնղոլական բանակը — համաձայն բոլոր աղբիւրների — երեք մասի է բաժանւում: Միջին զօրամասը խելացի, ճարպիկ Չարմաղանի գլխաւոր հրամանատարութեան տակ — պէտք է նուաճէր Խվարեզմի պետութիւնը, Պարսկաստանը, ապա Հայաստանը, Վրաստանը և Աղուանքը: Չարմաղանի հետ գալիս են նաև երեք ուրիշ — նոյնպէս նշանաւոր զենեքալներ, որոնցից իւրաքանչիւրը դարձեալ մի զօրամաս ունէր⁵⁾: Այս բանակը մօտաւորապէս 30 — 40 հազար մարդ ունէր, շատ լաւ կազմակերպուած էր, բաղմամբիւ կռիւների մէջ եփուած էր և գործելու վերին աստիճանի ընդունակ էր⁶⁾:

շատ բան ունէր անելու: (Հարկաւոր էր «նուաճել Պարսիկներին, Վրկաններին, Քուշաններին, Խորասանը, Մարաստանը, Իսպահանը, Ատրպատականը և բոլորը իրար յետեից նուաճելով նրանք մտան Հայաստան, Վրաստան և Աղուանք (Մխիթար Այբովանցի, 8): «Մոնղոլները Արեւմուտք գնալու համար պէտք է այն ամենը, ինչ որ ճանապարհին պատահէր, խորտակէին քանդէին և աւերէին» Կիրակոս (123):

5) Ըստ Կիրակոսի և Ռաշիդ Էլդինի Չարմաղանի պատերազմական շտաբի մէջ հետեւեալ չորս զենեքալները կային. Իսբար, Ղութուն, Թութուն և Չաղատա: Վրացի տարեգրի համաձայն Չարմաղանը հետեւեալ զենեքալներն ունէր որպէս օգնական Չաղաթար (Կիրակոսի Եղատա-ն) Եօգեր (Կիրակոսի Իսրաբ-ը, և ոչ թէ Ասաւուրը, ինչպէս Brosset-ը սխալմամբ ենթադրում է), Բիչուի — յետագայ յայտնի Բաչուն. Brosset 511.

6) Չինգիզ խանը այս զենեքալներից իւրաքանչիւրին տալիս է 10,000-անոց մի բանակ (Brosset 511). Ըստ Hammer-Purgstall ի Չարմաղանը միայն 30,000 զօրք ունէր, երբ որ նա Պարսկաստան ու Հայաստան էր գալիս (98). d'Ohissor III 53. Ըստ Kleproth-ի 40,000 մարդ (Aperque 9), ըստ Աբուլ-Ղազիբի՝ 30,000. I 146.

Ինչպէս Օրբելեանն է ասում — «մոնղոլները Հայաստանեկան փոթորիկէ մըրկի նման — ճանապարհին ամեն բան աւերելով և ոչնչացնելով»: Պարսկաստանը ծանր հետմ էր մոնղոլական երկվարների սմբակների տակ: Խորասանն ու Ատրպատականը կորցրին իրանց փարթամ ծաղկած քաղաքները: Հիւսիսային Պարսկաստանն ու նրան սահմանակից աշխարհները նուաճելուց յետոյ, թաթարները դիմեցին դէպի Կասպից ծովի հիւսիս արևմտեան ափերով Վրաստան և Աղուանք: Այստեղ երկար ու դժուարին մարտերից յետոյ իրանց ու իրանց երկվարներին մի առ ժամանակ հանգիստ տուին: Մուղանի մշտականաչ ու բերրի դաշտը շատ յարմար էր մոնղոլներին լաւ հանգստարան լինելու իսկ նրանց ձիերին մեծ քանակութեամբ կանաչ խոտ տալու⁷⁾:

Թաթարական միացեալ ուժերի առաջին գոհը «Գանձակ արքայական քաղաքն էր» (ինչպէս Վարդանն է ասում — 177) — հէնց թէկուզ այն պատճառով, որ այդ քաղաքը ամբողջ երկրի ամենամեծ և կարևոր քաղաքը լինելով — միևնոյն ժամանակ հաղորդակցութեան և վաճառականութեան կենդրոնակայրն էր⁸⁾: Քաղաքն առան և աւարի տուին, բնակիչներին մասամբ սպանեցին մասամբ էլ գերեվարեցին: Չորս տարի շարունակ քաղաքը աւերակների կոյտ մնաց, յետոյ թոյլ տուին նորից վերաշինելու — սակայն այս անգամ առանց պարիսպների:

Գանձակի առումից յետոյ երկրի նուաճումն արագօ-

7) Մուղանի դաշտը գտնուում է Կուր և Արաքս գետերի ստորին շրջաշրջումն Համեմտ. Klaproth 10, Паткановъ-Малак-примѣч. 17. նոյնպէս Կիրակոս 121, 123, 141, 150, 233. Վարդան 144, 152. Օրբելեան 304. Մուղանի երբեմնեան պողաւտ ու արօտառեղիններով հարուստ դաշտավայրը այսօր անշրդի անապատ է:

8) Պէտք չէ շփոթել Գանձակ քաղաքը՝ Արանի մայրաքաղաքը (այսօրուայ Ելիսաւետապոլը) Ատրպատականում գտնուած համանուն քաղաքից: Այս վերջինի սովորական անունը Թաւրիզ էր. համեմատիր Մանանդեան 151, Թումա-Մեծոփեցի 17—18, Չամչեան III 421, Հեթում պատմիչ 14.

րէն առաջ է ընթանում: Հայաստանը, Վրաստանն ու Ադրուանքը լեոնաշխարհներ են — հարուստ իրար կարող ձորերով և խորունկ կրճերով, նեղ անցքերով, բարձր, դժուարանցանելի լեոնաշղթաներով: Այդ տեսակ երկիրներն մէջ համարեա անկարելի է ահագին զօրամասերով մի կէտի վրայ կենդրոնանալ ու գործել: Երկիրը շատ քիչ դէպքերում յարմար տեղեր ունէր դրա համար: Բացի գրանից երկրի մէջ շատ մեծ ու փոքր ամրոցներ կային, որոնց առումը ահագին աշխատանք և ջանք էր պահանջում:

Թաթարներն երկրի հետ այնքան էլ անձանօթ չէին: Քաջ և անվեհեր կերպով գործի մտան նրանք — իրանց նպատակն ու անելիքը շատ լաւ գիտակցելով: Վրացոց պետութիւնը — դրա մէջ նաև հիւսիսային Հայաստանն ու Ադուանքը (մօտաւորապէս այսօրուայ ռուսական Հայաստանը) մոնղոլական գեներալների մէջ վիճակի հանուեցաւ: Իւրաքանչիւր քիչ թէ շատ յայտնի գեներալ նուաճելու իւր բաժինն ստացաւ: Երկիրը վիճակով իրար մէջ բաժանելը թաթարների համար շատ բնորոշ մի գիծ էր և երկրի բնական բաժանուածութիւնն էլ լաւ նպատում էր (համեմատել Վարդան 177, Կիրակոս 125, 145, Մաղաբի 8):

Վարդանը առաջ է բերում այս վիճակահանութեան արգիւնքը. Չաղատան ստանում է Լոռի քաղաքն ու շրջակայքը, Տուխատան Կայան ամրոցը, Չարմաղանը — Անին, Կարաը և շրջապատը, Ղատաղա խանն ստանում է Չարեկը, Գեաթեկը, Վարդանաշատը. վերջապէս Մուլար-Նոինին բաժին է ընկնում մեծ իշխան Վահրամի կալուածքները նուաճել (Վարդան 177):

Այժմ արդէն բոլորովին պարզ յայտնի է լինում, որ երկրի տէրերը կամ մոնղոլների ահաւոր ու ուժղին յարձակումից յանկաճակի ի եկած քիչ թէ շատ զօրեղ ինքնապաշտպանութեան համար ժամանակ չեն գտել, կամ թէ իրանք անուժ ու անօգնական, նեղութիւն էլ յանձն չեն առել ամենևին իրանց սեփական հողերը պահել ու պաշտպանել: Միակ պետութիւնն այս կողմերում, որի կողմից մոնղոլները գիմաղրութեան սպասել կարող էին — վրացոցն էր:

Բայց դեռ մի փոքր առաջ այնքան հզօր ու աշխարհակալական ձգտումներով յղվացած այս տէրութիւնն այժմ այն ուժն ու կարողութիւնն չունէր այլ ևս, որ նա հանգէս էր բերում հաշակաւոր Թամարա թագուհու օրով: Պետութեան բաղձաթիւ գաւառները, որ այս փառասէր թագուհու քաջ գեներալներն էին նուաճել ու պետութեան հետ միացրել, այժմ իրար յետևից օտարանում էին ու անցնում թիւրք-սելջուկ իշխանների ձեռքը: Վրացի թագաւորները հազիւ թէ հնարաւորութիւն և կարողութիւն ունենային երկրի հին սահմանները այս անհաւգիտա, փոթորիկոյ տարրերի առաջ պաշտպանելու, որոնք միշտ նոր ի նորոյ հարուստ աւարի վրայ էին յարձակւում: Թագաւորների ուժը առանց այն էլ արդէն ջլատուած էր, որովհետև իշխաններից շատերն իրանց այնքան զօրեղ էին զգում, որ արքայական իշխանութեան գէմ էին գուրս գալիս: Իշխանների և թագաւորի միահամուռ գործակցութիւնն այսպիսով անկարելի էր: Իշխաններից իւրաքանչիւրն իւր շահերն ունէր և պետութեան շահը այս ընդհանուր փերեզակութեան մէջ կուլ էր գնում:

Այս էր ահա Վրաստանի և հիւսիսային Հայաստանի վիճակը: Նոյն պատիերն էր նաև հարաւային Հայաստանում: Վաղուց ի վեր այստեղ բուն էին գրած թիւրքական գանազան ցեղեր, որոնք իրար և քրիստոնեաների հետ մշտական անբաւականութեան և կռիւների մէջ էին ապրում: Միահամուռ գիմաղրութեան միանգամայն անընդունակ, նրանք անկարող էին և իրանց երկիրները պաշտպանել: Այս բոլորից յետոյ հեշտ է հասկանալ, որ թաթարները առանց մեծ դժուարութեան և շատ արագութեամբ երկրին տէր դարձան:

Գուցէ այնպէս թուայ, թէ իբր թէ մեր կարծիքով եթէ Վրաստանի և Հայաստանի իշխանները երկրի պաշտպանութիւնը միահամուռ կերպով ձեռնարկած լինէին — նրանց երկիրը թաթարների ձեռքը չէր ընկնի: Մեր ասածներից այդպիսի եզրակացութիւն հանելը սակայն բոլորովին սխալ կը լինէր և մեր կարծիքի բոլորովին հակառակը: Ընդհանուր վիճակն էր, որ մենք վերևում ստուե-

բազմեցինք: Ընդհակառակը մենք այն կարծիքին ենք, որ Վրաստանը, Հայաստանն ու Աղուանքը թաթարներին չէին կարող երկար դէմ դնել—թէկուզ և միացեալ ուժերով: Վաղ թէ ուշ այս երկիրներին ևս պէտք է օրհասը գար, ինչպէս որ նա կախուել էր համարեա ամբողջ Ասիայի վրայ: Եթէ այն վիթխարի տէրութիւնները, ինչպիսիքն են Խվաբը, Չինաստան, Հնդկաստան, Պարսկաստան, արաբական խալիֆան, Ռուսաստան ու ժգնապէս իրար յետևից վազող մոնղոլների առջ զալարուում, կուչ են գալիս—ինչ կարող էին անել խղճուկ Վրաստանն ու Հայաստանը: Մոնղոլների շարժումը մըրկի նման տարերային էր և միայն համազօր հակուժի առջ կարող էր խորտակուել⁹⁾:

Ըստ ինքեան հասկանալի էր, որ հովիտների ու ձորերի բնակչութիւնը պիտի փախչէր ամուրներն ու բերդերը, հաստ ու պինդ պատերի տակ ապաստանարան գտնելու: Երբ թաթարները դաշտերում և տափաստաններում ինչ որ գտան աւերեցին ու խորտակեցին—գիմեցին ապա դէպի բերդերն ու ամրոցները, որտեղ ամբացել էին իշխաններն իրանց զանձերի և հարստութեան հետ (Կիրակոս 126, 127):

Բոլոր բերդերն իրար յետևից արագութեամբ առնում են և իւրաքանչիւր գիմաղրութիւն խստիւ պատժուում է: Մոլար-Նոինը, որին բաժին էր ընկել մեծ իշխան Վահրամի կալուածքների նուաճումը—յարձակմամբ վերցրեց Շամքոր քաղաքը, Տերունական, Երզեվանք, Մացնաբերդ, Տաւուշ, Կացարեա, Նորբերդ և Գագ ամրոցները¹⁰⁾: Տաւուշի մօ-

9) Պիպինը Կարամզինի հետ բանակառելիս շատ ճիշտ է նկատում. «Մարզկային հասարակութեան այս շարժումը սարսափելի էր ինչպէս մի փոթորիկ, երկրաշարժ կամ հեղեղ: Պատմութեան մեծիմաստ բախտերը նշանակում է չհասկանալ, երբ մարդ կարծի, որ որ և է Իւրիի զօրութիւնը, կամ որ և է Դանիէլի խորամանկութիւնը կարող էր երկրից յետ դարձնել այդ փոթորիկը».
Исторія русс. литературы. I 213—14.

10) Այստեղ յիշուած բերդերի տեղադրութեան մասին համառօտ նկատողութիւններ կարելի է գտնել Էմինի մօտ՝ նրա Վարդանի թարգմանութեան ծանօթութեան մէջ 176. համեմտ. նաև Մաղաքիա 8.

տերքում, Լորուա գիւղից ոչ այնքան հեռու նշանաւոր Վանական վարդապետը մի քարայրի մէջ եկեղեցի էր փորել և իւր բազմաթիւ աշակերտների հետ ապրում էր այդտեղ ու ուսուցանում նրանց: Աշակերտները մէջ էր նաև յայտնի պատմագիր Կիրակոս վարդապետը: Թաթարները Վանականի այս ապաստարանն էլ են գտնում և քար ու քանդ անում: Վանական վարդապետին և Կիրակոս պատմագրին գերի են վերցնում, յետոյ Վանականին անագին փրկանք ստանալով արձակում են, իսկ Կիրակոսը ինքն է ծածուկ փախչում:

Ղատաղա-Նոինը վերցրեց Գարգմանը¹¹⁾, Չարիկը և Գետաբեկը: Չաղատան պաշարեց և առաւ Լոռի հոչակաւոր բերդը, որտեղ Անիի տիրոջ՝ Շահնշահի տունն ու զանձերն էին պահուած: Նոյն գեներալը առաւ նաև Գումանիս և Շամշուղէ քաղաքներն ու վրացոց մայրաքաղաք Թիֆլիզը: Տուխատան կամ Բուռխատան դիմեց դէպի Կայան, որ պատկանում էր քաջ գօրապետ Իվանէի որդի իշխան Աւագին: Աւագը կամաւոր անձնատուր եղաւ, ուստի և պահեց կեանքն ու կալուածքները: Վերջապէս Չարմազանը—այդ մեծ Նոինը և բովանդակ բանակի ընդհանուր հրամանատարը անձամբ ղեկավարեց յարձակումը Անիի ամուր պարիսպների դէմ, առաւ քաղաքն ու կողոպուտի ենթարկեց—1239 թուին¹²⁾: Կարսը կամովին անձնատուր

11) Գարգմանը հին Ուտիի յայտնի գաւառներից մէկն էր և տարածուած էր Կուր դեպի ձախ ափին: Այս գաւառի գլխաւոր տեղերն էին Պարտու, Սագխաղ, Շամքոր, Հունարակերտ. տես S. Martin I, 89—90.

12) XI դարում Անին 100,000 տուն բնակիչ ունէր և 1000 եկեղեցի [ոչ թէ 100,000 բնակիչ, ինչպէս H. Purgstall-ը թարգմանում է (G. d. g. Jlehae 165), S. Martin-ի տեքստում բոլորովին պարզ է—Cent mille maisons et mille «eglises»—S. Nartin, memoires I 112]. Պետերբուրգի պրոֆ. Ն. Մարրը վերջին տարիներս զբաղուած է այս փաստաւոր քաղաքի աւերակները բաց անելով ու հանդէս է բերել արդէն բաւական հրաշալիքներ Հայոց անցեալ կեանքից, որոնք հիմնովին փոխելու են մեր սովորական դատելակերպը գանազան պատմական հարցերի նկատմամբ:

եղաւ, երբ Անիի գլխին եկածը լսեց: Չարմաղանի բանա-
կից մի փոքրիկ դումարտակ պոկուելով կարո-Քահատուրի
զեկավարութեամբ անցաւ դէպի Սուրմաղու, վերցրեց
Սուրբ-Մարին, այսօրուայ իզդիրը: Բայց զրանից թաթար-
ները վերցրին նաև շատ ուրիշ ամուր վայրեր սարերի մէջ
և աւերեցին: 1240 թուին այս ամբողջ երկիրն արդէն
թաթարների ձեռքն էր (Վարդան 181):

Երբ բովանդակ երկիրն նուաճուեց ու աւերուեց, ժո-
ղովուրդը մասամբ սպանուեց, մասամբ գերի տարուեց,
իշխանները կամ հնազանդութեան բերուեցին կամ կա-
պանքների զարկուեցան — թաթարները Մուղան քաջուեցան
ձմեռն այնտեղ անցկացնելու: Այդպէս էին անում իւրա-
քանչիւր սարի: Գարնան ու ամրանը ձեռնարկում էին
սասպատակելու և կողոպտելու արշաւանքները, իսկ ձմեռը
քաշուում էին սաք ու հիւրընկալ Մուղանը այնտեղ հան-
գաստանալու (Մագաքիա 8, Կիրակոս 123—146):

Այս բոլոր նուաճումների արդիւնքը Պարսկաստանը,
Հայաստանը Վրաստանն ու Աղուանքն էր: Մնում էր զեռ
փոքր-Ասիան, Ասորիքը, Միջագետքը: Սակայն Չարմաղանն
այլ ևս չէր կարող այդ ինդիրը կատարել: Իւր փառաւոր
կեանքի վերջին տարիներում նա կորցրել էր իւր լեզուն —
տանջւում էր զօրեղ ցաւերից, սրոնք և նրա մահուան
պատճառ գարձան: Նրա մայրաքաղաքը Գանձակն էր, որտեղ
նա ապրում էր իւր տան ու զինւորական շտաբի հետ եր-
կիրը խաղաղեցնելուց յետոյ: Մինչև 1242 թուականը նա
ապրում էր այստեղ մեծ հարստութեան մէջ և արքայա-
կան փայլով: Վերջը նա ստիպուած էր իւր բարձր պաշ-
տանից հրաժարուել իւր ծանր ու անբուժելի հիւանդու-
թեան պատճառով:

4. Բաշու և Փոքր Ասիայի նուաճումը.

Դեռ Չարմաղանի մահուանից առաջ մեծ խանի կող-
մից յաջորդ էր նշանակուել Բաշու զօրապետը, հրաման
ստանալով անմիջապէս Փոքրասիական պետութիւնները
նուաճելու դուրս գալ: Բաշուն Չարմաղանի հետ միա-
ժամանակ էր Արեւմուտք եկել, բայց քանի որ Չարմաղանը
բովանդակ բանակի հրամանատարութիւնը իւր ձեռքումն
ունէր, Բաշուն լսկ մի զօրապետ էր, մէկը շատերից և
ինքնիշխան կերպով ոչինչ չէր կարող ձեռնարկել: ¹⁾

Բաշուի նշանակումը կատարուեցաւ 1242-ին. նա
դուրս եկաւ անմիջապէս իկատար ածելու մեծխանի հրա-
մանը և Փոքր Ասիան նուաճելու: Իրանով նա բաց արաւ
Մանգոլական նուաճումների երկրորդ շրջանը Հայկական
և Փոքրասիական երկրներում:

Առաջին բանը, որ նա արաւ, կարին քաղաքի պա-
շարուսն ու առումն էր (Հին Թէոդոսիսպոլ, արդի էր-
զրումը, Թուրքական Հայաստանի մայրաքաղաքը) 1242
թուին: Վաճառաշահ, ծագկած ու գեղեցիկ քաղաքը իւր
զիմարդութեան պատճառով խստիւ պատժուեցաւ, իւր
անբաւ զանձերից զրկուեցաւ և նրա բնակչութիւնը սրա-

1). Այդ տեսակէտից բոլորովին անհիմն ու անճիշտ են թուում
մեզ Բաշունի ուղղուած այն յանդիմանութիւնները, որ Ռաշիդ
էլիզինը Հուլաուի բերանն է դնում. «Չարմաղանի հետ դու միա-
ժամանակ դուրս եկար, ինչ ևս արել մինչև այժմ, որ բանակին
ևս յաղթել, որ թշնամուն ստիպել հնազանդուելու»: Ի, 223. Այն
էլ ստենք, որ նոյն Ռաշիդ-էլիզինը իւր գրքի մի ուրիշ տեղում
հաստատում է վեր ազբիւրների այն տեղեկութիւնը, որ բովանդակ
բանակի հրամանատարութիւնը սկզբում Չարմաղանի ձեռքն է
եղել, նոր ապա անցել է Բաշուն: Ի, 137.

Չարմազանի օրով մի անգամ արդէն նուաճուել էր, բայց իւր լեռնային դիրքի և դեռ բաւականաչափ զօրութեան պատճառով իրան կիսանկախ էր արել: Վրաստանում այն ժամանակ իշխում էր Լաշա թագաւորի քոյր Ռուզուզանը: Լաշայից Դաւիթ անունով մի որդի էր մնացել, որ իւր հօրը պէտք է յաջորդէր: Բայց Ռուզուզանն աշխատում էր այդ խանգարել, ըստ որում իւր եղբօր որդի Դաւիթին իկոնիա է զրկել տալիս, որպէս զի այնտեղ ոչնչանայ: Ռուզուզանն ինքն էլ մի որդի ունէր—նոյնպէս Դաւիթ անունով: Անս սրան էր կամենում նա թագաւոր դարձնել: Այս հողի վրայ Վրաստանում ծագեցին խառնակութիւններ, որ թաթարները շատ լաւ շահագործեցին: Նրանք բանն այնտեղ հասցրին, որ Վրաստանում միաժամանակ երկու թագաւորներ իշխեցին. Լաշայի որդի Դաւիթը Թիֆլիզում, իսկ Ռուզուզանի որդի Դաւիթը՝ Սվանեթում: Այդ բոլորի արդիւնքն այն եղաւ, որ սկզբում թագուհին, ապա նաև Դաւիթ թագաւորը թաթարներին անձնատուր եղան: Երբ թաթարները իրանց դէմ կազմուած մի դաւադրութեան հետքերը բաց արին—շատ վրացի իշխանները և նոյն իսկ իրան՝ Դաւիթ թագաւորին գերի բռնեցին: Գերիների մեծ մասին սրախոխող արին և այս եղանակով երկիրը հանգստացրին:

Բաշուն Վրաստանից դուրս գալով մի անգամ էլ երկրի միջով անցաւ: Այս անգամ նա դէպի հարաւ դիմեց. առաւ Վանայ լճի վրայ Յլաթ կամ Ախլաթ քաղաքը. ապա անցաւ դէպի Ասորիք—Սմիթ, Ուրֆա, Շամ (=Դամասկոս), բայց մեծ արդիւնքները չհասաւ, որովհետև թաթարները անսովոր էին հարաւի տապին: Նա ստիպուած է լինում իւր գնդերը յետ քաշել առանց ռազմական շօշափելի օգուտների: Կիրակոս յատկապէս շեշտում է, որ Բաշուն յետ դարձաւ ոչ թէ այն պատճառով, որ իւր թէ նա պարտուել էր, այլ նրա համար, որովհետև թաթարները երկրի կլիման չկարողացան տանել: Մոնղոլները կրկին վերադարձան իրանց Մուզանի ձմեռանոցները—Հիւսիսային Հայաստան և Աղուանք: Բաշուն այժմ կարող էր իւր գավինները վրայ

հանգստանալ: Փոքր Ասիան Հայաստանի և Վրաստանի հետ նրա երկաթէ տիրապետութեան տակ էր: Երկրի մէջ ամենուրէք թաթարներն էին հրամայողները: Մնում էր միայն Միջագետքի արաբական խալիֆայութիւնը, որ դեռ իւր հնազանդութիւնը չէր յայտնում: Դրա նուաճումը սակայն վերապահուած էր մի այլ մոնղոլի—այս անգամ կայսերացն իշխաններից մէկին—հուշակաւոր Հուլաւսու խանին: Բաշուն շրջանն, ինչպէս ասացինք—մոնղոլների արևմտեան Ասիայում կատարած նուաճումները՝ երկրորդ շրջանն է, որ տևում է մօտաւորապէս տաս տարի 1242—1252:

Երբ երկիրը նուաճողական գործողութիւններից և պատերազմական ազմուկից դադարեց հանգստացաւ, հեռաւոր Արկերթից՝ Կարակորումից երկու մարդ եկան—Արղուն և Բուզա, նուաճուած երկիրներում աշխարհագիր անելու և հարկեր դնելու⁷⁾: Երկիրների քաղաքական պատերազմական նուաճումից յետոյ դալիս էր այժմ անտեսական—ֆինանսական շահագործումը: Այս վերջին հանգամանքի նկատմամբ թաթարներն աւելի խիտ և անսիրտ էին: Հարկահանութեան սխտեմի անուր խտութիւնների և դաժանութեան պատճառով շատ թագաւորներ ու իշխաններ ստիպուած էին մեծ խանի մօտ դնալ զանդատուելու և թեթևութիւն խնդրելու: Այդպէս Հայոց Հեթում

7) Հարկահանների գալուստը Վարդանը (182) նշանակում է 1253 թուին, Մաղաբիան (22) 1251-ից յետոյ, իսկ Կիրակոսը (209) 1254-ին: Հակասութիւնը լսկ արտաքին է և լուծուած է անմիջապէս, երբ ի նկատի ունենանք, որ Արղունը իւր պաշտօնին նշանակուել է աւելի առաջ, քան թէ նա Հայաստան է եկել: Անհաւանական չէ, որ Մաղաբիան պաշտօնի նշանակման տարին է տալիս, իսկ Վարդանն ու Կիրակոսը նրա գալուստան թիւն են յիշատակում: S. Martin-ի այն յիշողութիւնը, թէ աշխարհագիրն ու հարկահանութիւնն 1251-ին է տեղի ունեցել, (Mem. II 282) ճիշդ չէ: Ինչպէս ասացինք Արղունը սկզբում Պարսկաստանում էր և ամենայն հաւանականութեամբ 1251-ին աշխարհագիր արել է (տես նաև Ռաշիդ-Էլդին I 178) որը սակայն Հայաստանի վրայ չէ տարածուել, որովհետև Արղունը միայն Հուլաւուսի հետ է Հայաստանում գործ սկսել:

Թաղաւորն ևս նախ Բաշուի, և ապա մեծ խանի մօտ է գնում:

Փամանակի մեծ խանը Մանգուն էր, որը 1251 թուին գահ էր բարձրացել: Նրա կեանքի նպատակն էր թաթարական կալուածներն ու նուաճումները կլորացնել ու աւարտել: Արեւմուտքում գոյութիւն ունէր դեռ, ինչպէս ասացինք, արաբական խալիֆայութիւնը: Այժմ նրա ժամն էլ է հնչում. այդ մեծ գործը գլուխ բերելու համար Մանգուն իւր եղբայր Հուլաու խանին Արեւմուտք է ուղարկում⁸⁾:

5. Հուլաու խանը և Բաղդադի խալիֆայութեան բարձումը.

Հուլաուի հետ Արեւմուտք են գալիս նրա երկու որդիքը՝ Աբաղան և Իսմուզը, նրա Սուլտայ եղբայրը, նրա բարեկամ Բուզա Թիմուզը, Թազուտարը, ապա երեք ազգականները՝ Բուզային, Կուլին և Կոտարը: Հուլաու խանը իւր եղբայր Մեծ խան Մանգուից և ազնուականների ժողով—Կուրուլտայից պաշտօնական հրաման ունէր. «Ասասինների դղեակները խորտակել, խալիֆային հնազանդութեան բերել, ամեն բանի մէջ տիկին Տոխուս—խանումի հետ խորհրակցել»: Իւր բնակավայր ընտրում է նա արդէն

8) Հուլաուի գալստեան թուականը հայ պատմիչների կողմից համարեա բոլորովին միատեսակ է տրւում. ըստ Հեթում Պատմիչի—Հայոց Հեթում թաղաւորը 1253—54-ին մեծխանի մօտ է գնացել, այնտեղ մօտաւորապէս 9 ամիս մնացել և Հուլաուի հետ յետ դարձել: Այսպիսով դուրս է գալիս 1255 թուականը կամ 1256-ի սկիզբը: Հեթում Պատմիչ (42), Վարդան (182) Կիրակոս (217). Օրբելեանը խօսքի կողմից շատ ժլատ է: Ուրիշ բան է ասում Մաղաբիան. ըստ նրա տեղեկութեան, (25) Հուլաուն իւր թէ 1257-ին է եկել. բայց Մաղաբիան այստեղ ազանովաբար ոչ թէ Հուլաուի գալստեան տարեթիւն է տալիս, այլ Բաղդադի դէմ սկսուած պատերազմական գործողութիւնների սկիզբը: Ռաշիդ—էլլիհն (1, 149) ու վրացիական տարեգիրն էլ (Brosset, I, 539) հայ աղբիւրների հետ բոլորովին համաձայն են. համեմատել նաև Hammer-Purgstall Geschichte d. Iehane I, 87.

յայտնի և թաթարների կողմից երկար տարիներ յաճախած Մուղանը, որտեղ Բաշուն էր ապրում: Այժմ սա ստիպուած էր Հուլաուի հրամանի առաջ տեղի տալ և իր տնով ու զօրքով Փոքր Ասիա անցնել:

Հուլաուն Հայաստան դալուց առաջ մեծխանի կողմից իր վրայ դրած պարտականութեան առաջին մասը ի կատար ածեց, այսինքն ասասինների իշխանութեանը վերջ դրեց: Այս հետաքրքիր օրդենի վարպետը Ալաէդդինն էր, որ 1255 թ. սպանուած է: Նրա որդի Ռուկու—էդդինը 1256 թ. հպատակուած է Հուլաուին: Այդ արիւնարբու և պատերազմող օրդենի գլխաւոր ամբուլթիւնները գտնուած էին մեծ մասամբ Սուլտաստանում և յատկապէս Մազանդարանի սարերի մէջ: Ամենանշտնաւոր ամբուլթիւնը Ալամու բերդն էր, մի բարձր թեք բլուրի վրայ Ղազուխից հիւսիսարեւելք, շրջապատուած մի շարք ամրոցներով: Այդ ամրոցի առումից յետոյ ասասինների իշխանութիւնը բոլորովին խորտակուած է և նոցա կարգը վերանում¹⁾:

Հուլաու խանը այժմ սկսեց պատրաստութիւններ տեսնել խալիֆաների մայրաքաղաք Բաղդադը պաշարելու և ամուր օղակների մէջ փակելու: Նա հրամայում է իւր պատերազմական բոլոր ուժերին կենտրոնանալ և զսնագան կողմերից դէպի Բաղդադ քայլել: Բաշուն և Հայոց թագաւոր Հեթումը պէտք է արեւմուտքից ճանապարհը փակէին և պահպանութիւն անէին Տիգրիսի ափերին, որպէս զի արաբները քաղաքից փախչել չփորձէին: Հուլաու խանը Բաղդադի մասին մեծ կարծիք ունէր: Մանդոլների առաջին իշխաններն ու զօրապետները ընդհանուր առմամբ չափազանցնում էին Բաղդադի խալիֆաների ուժն ու զօրութիւնը, եթէ ոչ վաղուց արդէն փորձած կրկնէին այս քաղաքի վրայ յարձակուել: Դրա համար նրանք բուսականին ուժեղ էին, բայց սիրտ չէին անում յարձակուել, որով-

1) Կիրակոս 219—20. Հեթում պատմիչը ասասինների մայրաքաղաքը Դիկատոն է կոչում (44): Ասասինների մասին մանրամասն պատմում է Marco-Polo I, Cap. համեմատել 41—43. Նոյնպէս H.—Purgstall, G. d. Ieh. 103.

հետև չէին ուզում իրանց յաղթական անունն ու հպարտ համբաւը վտանգի ենթարկել: Դրանով պիտի բացատրել, որ Հուլաու խանն այժմ իւր բոլոր ուժերը, որոնք Արևմտեան Ասիայումն էին զործում, Բաղդադի պաշարման համար առաջ է քաշում²⁾: Քաղաքը պաշարւում է 1258 թուին և նոյն տարում էլ աննւում է: Մուստասար խալիֆայի մահով, որ մեռնում է Հուլաուի սեփական ձեռքով— Բաղդադի խալիֆայութիւնը գաղարում է գոյութիւն ունենալուց, 515 տարի ապրելուց յետոյ³⁾:

Ասորիքի բախան էլ այդ օրերին վճռուեց: Հուլաու խանը նոյն տարին յանձնարարում է իւր կրտսեր որդի Իսմուդին Մաքարրոսաց քաղաքը — Մուֆարրինը պաշարել: Քաղաքի ամուր պարիսպները և բնակիչները վճռական արիութիւնը երկար ժամանակ քաղաքը պաշտպանեցին մոնղոլների յարձակումների դէմ: Բայց վերջապէս 1260 թուին սովից նեղուած ստիպուած էր անձնատուր լինել թշնամուն, որն և վարուեց քաղաքի հետ առանց խնայելու⁴⁾:

2) Բաշուն այդ միտքը հետևեալ կերպով է արտայայտում (Հուլաու խանին տուած իւր պատասխանի մէջ). En effet, cette ville à raison de son immense population, de ses armées nombreuses, de la quantité d'armes et munitions qu'elle renferme, des chemins étroits et difficiles, qu'il faut franchir pour y arriver, ne peu que difficilement être envahie par une armée. Raschid-Eldin I, 225.

3) Բաղդադի խալիֆայութեան կործանումն ու քաղաքի առումը բաւականին մանրամասն պատմուած են հայ պատմագիրների կողմից: Ամենից բնորոշակ կանգ է առնում Կիրակոսը (220—224), որը սկանառեսի պատմութիւնից է քաղում: Սալիֆայութեան վերջին օրերը հետաքրքիր կերպով պատմուած են Կիրակոսի, Հեթում պատմիչի (45—46) Վարդանի (184) Մաղաքիայի (26) մօտ: Շատ բան կայ այդ մասին նաև Marco-Polo-ի մօտ I Cap. XXV հր. 33—36.

4) Բաղդադի պաշարումն ու առումը ձմրանն է տեղի ունեցել, ըստ Կիրակոսի: Հետևեալ զարնանն արդէն Իսմուդը Մուֆարրին քաղաքի պարիսպների առաջ էր, այսինքն 1259-ի գարնանը. ապա գալիս է բաւականին երկարատև պաշարումը. որից յետոյ 1260 թուին քաղաքը առնւում է: Դրան համաձայն են Մաղաքիա (27), Վարդան (184), Raschid-Eldin (I, 375): Մուֆարրինը

Հուլաու խանն այդ միջոցին պարապ չէր: Միջագետքի և Ասորիքի արևմտեան մասերը մինչև այժմ շատ ազատ էին մնացել կամ հարեանցի էին ենթարկուել մոնղոլների ասպատակութիւններին: Այժմ նրանց հերթն էլ է հասնում: Դաշնակից թագաւորների և իշխանների խմբերով շրջապատուած՝ նա շարժւում է դէպի ասորական Միջագետք: Այս անգամ նրա գլխաւոր նպատակը Հայկալի Սուլթանի մայրաքաղաքն էր, որ և անմիջապէս պաշարւում է: Նոյն վիճակին են ենթարկւում շուտով այս կողմերի մեծ քաղաքները, Դամասկոս, Խառան, Ուրֆա, Ամիթ, Մերզին: Ահաւոր թշնամու յանկարծակի յարձակումը գրկել էր հակառակորդին որ և է դիմադրութիւնից: Ասորական Միջագետքը բոլորովին լուռ և անխօս իւր կործանմանն է դիմում: Երկրի նուաճումից յետոյ Հուլաու խանը իւր գեներալներից մէկին՝ Գիթ-Բուղային սեղապան և գլխաւոր հրամանատար է կարգում այդ կողմերում եղած մոնղոլական զօրքերի վրայ, իսկ ինքը գառնում է Հայաստան և Աղուանք, դէպի իւր ձմերանոցը:

Միջագետքի նուաճումը համերաշխ կերպով չի պատմւում հայ աղբւրների մէջ: Կիրակոսից և Վարդանից տարբեր են պատմում Մաղաքիան և Հեթում Պատմիչը: Ըստ Հեթումի այս նշանաւոր արշաւանքի կազմակերպիչն ու ծրագրողը հայոց Հեթում թագաւորն էր: Հուլաուն ցանկանում էր Երուսաղէմ դիմել, բայց Հեթումը նրան դիտել է տալիս, որ Երուսաղէմի նախադուռը Հալեպ քաղաքն է, ուստի և Հուլաու խանը պէտք է որ նախ այս քաղաքը նուաճի, զրա հետ ամբողջ Միջագետքը և ապա միայն Երուսաղէմը (47): Հեթում թագաւորը այնպէս խելօք է և թաթառների հետ այնքան բարեկամ, որ նոյն իսկ Մանգու մեծ խանին խորհուրդներ է տալիս. և որ ամենից զարմանալին է, նա պայմաններ է առաջարկում

գտնւում էր Հին Սոֆեն գաւառում, Նիմֆիտա գետի ափին, որը հոռմէացոց և պարսիկների սահմանն էր կազմում: Այդ քաղաքի պատմութեան մասին տես Quatremère, Raschid-Eldin 360, մանօթ. 160. Saint Martin, Mémoires I, 86.

Մանգուլին մի այնպիսի ժամանակ երբ նա նրա մօտ որպէս խնդրատու է գնում մեծխանի միջոցով վերցնելու դաժան և խիստ հարկահանութիւնը: Այդ պայմանները այնքան բնորոշ են թէ պատմագրի և թէ ժամանակի համար, որ մենք առաջ ենք բերում: Հայոց թագաւորը Մանգու մեծխանին խնդրում էր, առաջին որ նա իւր ընտանիքով քրիստոնէայ դառնայ և մկրտուի. երկրորդ, խաղաղութիւն լինի և յաւիտենական բարեկամութիւն նրա և մեծխանի միջև. երրորդ, մեծխանը պէտք է թոյլ տար նուաճած բոլոր երկրներում եկեղեցիներ շինելու և հայերը ազատ պէտք է լինէին ամեն տեսակ հարկերից և ձրի աշխատանքներից, չորրորդ, մեծխանը պէտք է Սուրբ երկիրը և Սուրբ գերեզմանը անհաւատներից առնէր և քրիստոնէաներին տար. հինգերորդ, նա պէտք է Բաղդադի արաբական խալիֆայութեանը վերջ տար. վեցերորդ, բոլոր թաթարները պէտք է պատրաստ լինէին Հայոց թագաւորին զէնքով և զօրքով օգնելու, երբ այդ կարեւոր համարուէր Հայոց թագաւորի կողմից. և վերջապէս եօթերորդ, հայկական աշխարհում թաթարների նուաճած բոլոր գաւառները պէտք է յետ տրուէին Հայոց թագաւորին: Մեծխանը ընդունում է այս պայմանները և Հայոց թագաւորի հետ յարձակողական և պաշտպանողական մի դաշն է կապում:

Բարբոտին պարզ է, ի հարկէ, որ մեր առաջ պաշտական մի պատմագիրը ունենք, որի հաղորդած տեղեկութիւնները հարկաւոր է մեծ զգուշութեամբ և վերապահութեամբ ընդունել: Մեզ թւում է, թէ պատմական ճշմարտութիւնը այստեղ այն է, որ Հեթում թագաւորը որպէս աւատական մի իշխան ամեն տեղ հետևում էր թաթարներին, երբ սրանք նրա ուղեւորութեան սահմաններում էին երևում, և որ նա որպէս տեղեակ և հաւատարիմ հպատակ շատ անգամ օգնական է եղել թաթարներին այն բազմաթիւ դժուարութիւնների յաղթութեան մէջ, որ երկիրը հանդէս էր բերում:

Ասորական Եգիպտոսի և Բաղդադի նուաճումից յետոյ

թաթարների ձեռքում գտնուում էին Հայաստանը, Վրաստանը, Ալուանքը, Պարսկաստանը, Փոքր Ասիան, Միջագետքը, Ասորիքն ու Պաղեստինը — մի խօսքով ամբողջ հարաւարեւմտեան Ասիան: Եւ այդ կողմերում Հուլաւու խանը ամենազօրաւոր իշխանն էր: Նրա զինւորական ձիրքերը, քաջութիւնն ու վճռականութիւնը, բայց ամենից առաջ նրա արքայական ծագումը ամբողջ արեւմտեան Ասիայում նրան ստեղծել էին բարձրագոյն դիրքը, որ կարող էր լինել: Բայց հակառակութիւններն էլ պակաս չէին: Մենակ նա չէր արքայական ծագումից: Նրա զօրապետները մէջ շատերը կային, որոնք պարծենում էին նոյնպիսի ծագումով: Այժմ, երբ արդէն գաղարկ էր ռազմի աղմուկը, սկսում են իրանց գլուխը բարձրացնել ներքին երկպառակութիւններն ու իշխանական ձգտումները: Ինչպէս արդէն յիշուեց, Հուլաւու խանի հետ վեց արքայական իշխաններ էին եկել (Մաղաք. 23): Նոյցանից իւրաքանչիւրը այժմ պահանջներ է յայտնում ու յաւակնում իշխանաւոր դառնալ: Այդ անհանդիստ տարրերին օգնում էր հիւսիսից Բարկան (= Բերկա), Բաթուի և Սարգախի նախորդը, հզօր հրամայողը բոլոր ուժերի, որոնք գտնուում էին Կովկասեան սարերից այն կողմը, Կասպից ծովի հիւսիսային ափին և Վուրգայի գետաբերանին:

Հուլաւու խանն ստիպուած էր իւրայինների այս բոլոր ոտնձգութիւնների դէմ կռուել: Նա հրամայում է բոլոր արքայազն իշխաններին սպանել, որոնք իր բանակում էին գտնուում: Ապա մի մեծ ձախառամարտ է տեղի ունենում Բարկայի հետ Վուրգայի ափին, որը սակայն վճռող նշանակութիւն չի ունենում, որպէստե՛ս գետի սառոյցը կտարւում է և երկու կողմերից շատ ռազմիկներ ջուրն են ընկնում ու խեղդւում: Հակառակորդ բանակների այս թշնամական յարձակումները հինգ տարի են տևում մինչև 1260 թիւը, երբ Հուլաւուն արդէն մեռած էր:

Հարաւի և Հիւսիսի թշնամական զործողութիւնների հիմքը ըստ մեր աղբիւրների կրօնական համակրութիւնների տարբերութիւնն էր: Ինքը Հուլաւու խանը հետևեալ

կերպով է արտայայտուում մեր պատմաբան Վարդանի առաջ. «Մեր եղբայրները մեր դէմ կուր են վարում, որովհետև մենք քրիստոնեաներին սիրում ենք, որովհետև քրիստոնէութիւնը մուսք ունի մեր աների մէջ: Իսկ մեր եղբայրները աւելի սիրով են մահմեդականների հետ և նրանց մէջ մահմեդական կրօնն է իշխում»⁶): — Ի հարկէ, կրօնի տարբերութիւնը կարող էր զեր խաղաղած լինել և անկասկած խաղաղել է: Բայց հարկաւոր չէ անտես առնել, որ ծանրութեան գլխաւոր կենդրոնն անշուշտ քաղաքական մոմենտի վրայ է ընկնում: Հիւսիսային թաթարների տենչանքն էր ամբողջ Հարաւը, Հուլաւու խանի բովանդակ պետութիւնը իրանց իշխանութեան տակ բերել: Դա է ճշմարիտ հիմքը, որն և արտայայտուած ենք տեսնում ժամանակի ամենանշանաւոր զիտողներից մէկի — Մարկո-Պոլոյի թանգագին վկայութեան մէջ: Նա ասում է. «1261 թուին երկու մեծ իշխանները կռուեցին իրար հետ, Արևելեան թաթարների իշխան Հուլաւուն և Արևմտեան թաթարների իշխան Բարկան: Վէճի պատճառը երկու իշխանների պետութիւնների սահմանակից նահանգների խնդիրն էր: Նոցանից իւրաքանչիւրը ցանկանում էր տիրել այդ նահանգներին և ոչ ոք չէր ուզում միւսին տեղի տալ: Երկուսն էլ համառօրէն պնդում էին իրանց ասածը»⁷): Յայտնի է, որ այդ նահանգները Կովկասից Հարաւ ընկնող

6) Նոյն հիմքը բերում են նաև մահմեդական գրողները: Ռաշիդ-էլ-Ինը պատմում է, որ Բարկան (Բերեկէն) շատ բարկացել էր, որ Հուլաւուն մահմեդականների նկատմամբ այդպէս անխնայ էր: «Il a saccagé toutes les villes des musulmans, précipité du trône les familles de toutes les rois de l'Islamisme; il n'a mis aucune différence entre un ami et un ennemi. Se le Dieu éternel me seconde, je lui demanderai compte du sang d'un si grand nombre d'êtres innocents». I, 395.

7) Marco-Polo, C. 221, S. 338: Այդ պատճառը շատ հեշտութեամբ կարելի է նաև Raschid-Eldin-ի մօտ գտնել, երբ նա նկատում է. «La puissance de Bérékaï lui (Հուլաւու խանին) devient importune». I, 391.

մասերն էին — Արանն ու Աղբըէյջանը⁸):

Այդ եղբայրասպան կռիւների և թշնամութիւնների մէջ Հուլաւու խանը չէր մոռանում իւր մասնաւոր կեանքը յարմարաւոր կազմակերպել: Նա իւր շրջաններում ամենազօրեղ հրամայողն էր: Մաղաքիան նրան նկարագրում է որպէս մեղմ ու զթառառ, շնորհառատ. «Շատ թաղաւորներ ու սուլթաններ էին գալիս նրա մօտ հպատակութեան խոր գիտակցութեամբ, թանգագին գանձերով ու նուէրներով: Հուլաւու խանն այնքան մեծանում, հարստանում է, որ ոչ ոք չի կարողանում նրա զօրքը, նրա ձիերն ու գանձերը համարել: Թանգարժէք գոհարներն ու մարգարիաները նրա մօտ ծովի աւազի պէս էին. Ես դեռ լռում եմ ոսկու, արծաթի, երկվարների և նախիրների բազմութեան մասին, որոնք ոչ չափ ունէին և ոչ թիւ» (31):

Այդ հարուստ ու զօրեղ Հուլաւուն ցանկանում է իւր համար մի ամառանոց շինել: Իբրև յարմարաւոր տեղ նա ընտրում է Հայոց Արշակունի թաղաւորների ամառանոցների տեղը Դառան գաշտի վրայ, որին թաթարները անուանում էին Ալատաղ⁹):

1265 թուին Հայաստանի և շրջապատող երկիրների երկնահամարի վրայ մի տարօրինակ տեսիլ է երևում, մի հրաշալի աստղ, որը պատմիչների կողմից Հուլաւուի մահուան գուշակ է համարւում: Հուլաւու խանն այդ երևոյթից անմիջապէս յետոյ մեռնում է: ¹⁰) Նրա յաջորդը լինում է

8) d'Ohsson III 379.

9) Մաղ. 32, Կիր. 233, Օրբելեան 304, Պատկանով — Մաղաքիայի թարգմանութիւնը 71—73 կր. Տես նաև d'Ohsson III 380, 396, H. Purgstall 401. S. Martin-ը սխալուում է, երբ նա գրում է. C'est la plaine de Moughan, au midi de l'Araxes et du Kour, qui est en effet appelée très souvent, dans Raschid-Eldin et dans les écrivains Arabes et persans Alatagh ou Aladagh». Memoires II 283. Մինչդեռ այդ երկու անունները բոլորովին տարբեր տեղերի համար են: Վրացիական գործը այդ Ալատաղը համարում է թաթարների ամառանոց, իսկ Ղարաբաղն ու Մուղանը ձմեռանոց. Brosset 557, 545, 554, 564. համեմատել նաև Raschid-Eldin I 401, 21—23.

10) Մաղ. 36 Կիրակոս 234. ըստ Հեթումի (50) և Օրբել-

նրա աւագ որդի Աբադան՝ նոյն թուին (1265). սա իշխում է 18 տարի և մեռնում է 1283 թ.¹¹⁾:

Հուլաու խանի ժամանակ վերջանում է արևմտեան Ասիայում մոնղոլների նուաճումների երրորդ և վերջին շրջանը: Այստեղ այլևս չկար մի երկիր, որին մոնղոլները դոնէ մի անգամ տիրած չլինէին: Յետագայ երկար ժամանակը—յատկապէս 13-րդ դարի երկրորդ կէսը և դրանից էլ յետոյ ներքին կռիւների մի շրջան է թաթար խաների և իշխանների մէջ: Գա մի շրջան էր, երբ նուաճուած երկիրները ենթակայ էին տէրերի սխառեմատիկ ու խիստ հարկահանութեանը, շահագործմանը: Ժամանակակից աղբիւրների հազորդակցութիւնների բովանդակ միտքն այդ էր: Հէնց դրա համար էլ այդ անցքերի պատմութիւնն ու շարադրութիւնն ընդհատում ենք մենք այստեղ, մասնաւոր ուր մենք առանձին գլուխներով ընդարձակ խօսելու ենք մոնղոլների կրօնի, կառավարութեան, պատերազմական արուեստի մասին:

Խանի (307) Հուլաուն մեռել է 1264 թ. Գիսաուրի երեսմն ու Հուլաուի մահը ըստ վրացիական աղբիւրի ընկնում է նոյնպէս 1265 (571). Այդպէս հազորդում է նաև Raschid-Eldin-ը I 417.

11) Օրբելիան 307, Մաղ. 37. Հեթ. 50.

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ի Ա Մ I.

Մոնղոլական խաների եւ մեծխաների ծննդաբանական աղբիւակը
ըստ հայկական աղբիւրների.

Կիրակոս Գանձակեցու տեղեկութեան համաձայն մի թաթար բարձրաստիճան անձնաւորութիւն շատ բան է պատմում մոնղոլների ծագման և բարքերի մասին հայ իշխան Գրիգոր Մամիկոնեանին: Ի միջիւ ալլոց նա ասում է, որ Աստուած երկինքը իրան բնակարան է շինել և երկիրը Չինգիզխանին տուել ու նրա ժառանգներին: Ուրեմն տիրելու, իշխելու իրաւունքը գերագոյն, գերբնական աղբիւրներից էին ստանում մոնղոլները—ինչպէս և բոլոր իշխանները: Չինգիզխանը ըստ Կիրակոսի (122) երեք, ըստ Հեթումի (36) 12 որդի է ունեցել¹⁾: Կիրակոսը միջակ որդուն չէ անուանում, աւագը կոչում էր Չաղատա և կրտսերը Հոգտա խան: Չինգիզխանին նրա կրտսեր որդին է յաջորդում (Կիրակոս 122, Հեթում 37), իսկ Հոգտա խանին յաջորդում է Գուբիկ խանը—մէկը նրա չորս որդիներից (Հեթումը սրան անուանում է Չնոն 37). Գուբիկ յաջորդը լինում է Մանգու խանը—Իմաստուն խանը, ինչպէս որ Օրբելիանը նրան անուանում է (206):

Մանգու խանն երեք եղբայր ունէր, որոնք բոլորն էլ պատմութեան մէջ մեծ դեր են խաղացել. Հուլաու, Արիք—Բուզա և Սուպիլա (Կիր. 221, 231, Marco-Polo I cap. 29, S. 86).

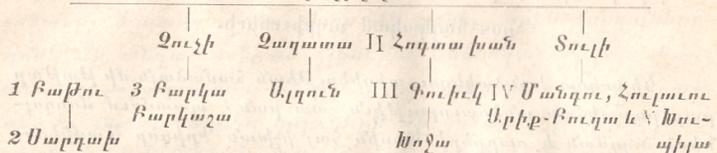
Մեծխաների կանոնաւոր յաջորդականութիւնը կարելի է մինչև այդտեղ հասցնել ըստ հայկական աղբիւրների, մեծխանութեան հէնց սկզբից ուրեմն հինգ մեծխաներ են յիշուում. Չինգիզ խան, Հոգտա խան, Գուբիկ, Մանգու և Սուպիլա (Արիք-Բուզա):

Բայց Չինգիզ խանը ըսցի այդ յիշուած որդիներից ուրիշ որդիներ էլ ունէր—Չուչի և ապա Տուլի: Այդ երկուսը չին յիշուում հայ աղբիւրների մէջ: Չուչին մի որդի ունէր Բաթու անուանով, որ գարձաւ յետոյ արևելեան Եւրոպայի հպարտ նուաճողը: Իւր բնակավայրը նա ընտրել էր Կասպից ծովի հիւսիսային ափերին և Վոլգայի վրայ: Նրա որդին ու յաջորդը Սարդախն էր: Ապա

1) Մոնղոլները, ինչպէս յայտնի է, բազմակին էին. միաժամանակ նրանք կարող էին շատ որդիք ունենալ. դրա համար դժուար է նրանց որդոց յաջորդութիւնը ճշտի նշանակել: Զատ տեղերում «եղբայր»—խօսքը ազգական պէտք է հասկանալ:

իշխանութեան գլուխ են անցնում նրա բարեկամները՝ Բարկա և Բարկաշա (Կիր. 217, Վարդան 199, Մաղ. 30): Իսկ Տուրիի որդիքն էին Մանգու խան, Հուլաու, Արիք-Բուդա և Սուպիլա: Ըստ այդմ ուրեմն կարելի էր հետևել սխեման կազմել.

I Չինգիզ խան *)

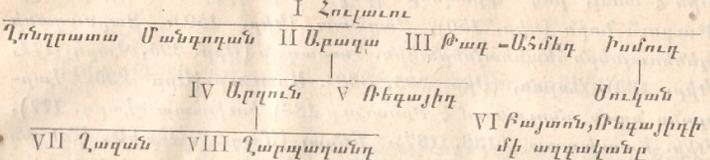

Դառնանք այժմ մոնղոլական իշխանական տանը արևմտեան Ասիայում—Հայաստանում, Պարսկաստանում, Վրաստանում, Ասորիքում և Միջագետքում: Այս կողմերում առաջին խանն էր Հուլաուեն. նրա կինը հուլակաւոր Տոխուս-խաթունն էր (Վարդան 138, Մաղ.-ն նրան Տաուս կամ Տուս է անւանում, իսկ Հեթումը՝ Գուկոստորա 41). Հուլաուեն չորս որդի ունէր. նրա յաջորդը Արաղախանն էր. սրա գահ բարձրանալով վերջացնում են իրանց գործերը ժամանակի երկու մեծ պատմարանները—Վարդան և Կիրակոս. իսկ Մաղաքիան դեռ բաւական բան է պատմում Արաղայի կառավարութեան և ժամանակի մասին: Արաղայի յաջորդ յիշուում է նրա եղբայր Թաղուդարը, որը պատմութեան մէջ յայտնի է Մահմեդ անուանով (Հեթում 16, 57. Մաղ. 51, Օրբելիան 311): Հուլաուի միւս որդիքն էին Իսմուդ, որին Հուլաուեն Մարտիրոսաց քաղաքի առումն յանձնեց (Վար. 199, 184. Կիրակոսը նրան անւանում է Ջիսմուս). ապա Դոնդրաթա (Օրբ. 311), որն իւր Մահմեդ=Ահմեդ եղբորից սպանւում է: Հուլաուի ճինգիզորդ որդին Մանգուանն էր (Հեթում 55, 56) որն իր եղբոր՝ Արաղայի հետ մի օրում միտաւ, որովհետև պալատականները թունաւորեցին նրանց երկուսին (Հեթում 56, Օրբ. 311):

Արաղա խանի որդին Արդունն էր՝ Թաղուդար—Ահմեդի յաջորդը: Նրա երուս-խաթուն կնոջից ծնւում են երկու որդի՝ Դազան և Դարպաղանդ (Հեթ. 59): Արդունի յաջորդը լինում է նրա եղբայր Ռեղայիդը (Հեթ. 59, Օրբ.ը նրան անուանում է Քեղատու և էրնջե-թուրընջի, հմտ. Паткановъ I ծանօթ. 60, եր. 68): Ռեղայիդի սպանումից յետոյ խան է դառնում նրա ազգական Բայտունը, սրի յաջորդները լինում են Արդունի երկու որդիքը—Դազանն ու Դարպաղանդը (Հեթ. 59, 67. Օրբ. 353):—Ըստ հայկական ազդիւրների արևմտեան Ասիայի խաների յաջորդականու-

*) Լատինական թուանշանները մեծխաների համար է, իսկ արաբականները՝ Ոսկէ Նորայի մէջ իշխող խաների:

թիւնը կարելի է հասցնել ուրեմն մինչև ութերորդ խանը: Խանութեան հիմնադիրը՝ Հուլաուեն և նրա յաջորդը կոչւում էին իշխան: Եթէ սխեմի վերածենք մեր ասածը՝ կըստանանք

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ի Ա Մ II

Մոնղոլների զօրապետներ Արեւմուտում.

Այս յաւելուածի մէջ ուզում ենք այն բոլոր անունները համախմբել, որոնք 13-երդ դարի հայ պատմիչների մօտ պատահում են. բոլոր գեներալներն ու զօրապետները, որոնք Հայաստանում, Վրաստանում, Աղուանքում և Միջագետքում գործել և նուաճումներ են արել: Այդ անձնաւորութիւնները մեծ մասամբ իշխաններ են, բայց նրանց ծագումը յաճախ անյայտ է մնում, ուստի և որոշ ծննդարանութիւն տալ չի կարելի: Նրանց անունների համախմբումը ազդիւրների մէջ համադատասխան տեղերի ցուցման հետ միասին մի լաւ բանալի է ստուգելու և վերահաստատելու այն բոլոր անձնաւորութիւնների անունների համար, որոնք հարեան ազգերի պատմարանների մօտ հանդէս են գալիս:

Մոնղոլական առաջին խուզարկու գնդի հրամանատարն Հայաստանում և Վրաստանում Մարատա-Բահասուրն էր. (Բահասուր խօսքը մոնղոլերէն է և 13-րդ դարում շատ յաճախ է պատահում: Մաղաքիան (32) պատմում է, որ Հուլաուեն հայ և վրացի դիւնորներին նրանց քաջութեան և զեղեցկութեան պատճառով բահասուր էր անուանում: Պատկանեանի բացատրութեան համաձայն այդ խօսքը «քաջ մարդ» է նշանակում. դա պատահում է նաև բատուր կարճ ձևով: Հաւանական է, որ թաթարական բատուր խօսքը այդ բառից է: Ռուսական բողատիր և բատիր այդ բառից են ծագում, հմտ. Պատկանեանի Մաղ.-ի թարգմանութեան ծանօթ. 62, 94 երես. Raschid-Eldin 106).

Թաթարների առաջին հրամանատարն Արեւմուտքում Չարմազանն էր (Վարդ. 171, Մաղ. 7, Օրբել. 295). նրա երկու որդիքը կոչւում էին Սիրամուն (Կիր. 232) և Բորա (Մաղ. 23) նրա շտաբը կազմուած էր հետևեալ կերպով.

Իսրայել-Նոին (Մաղ. նրան Ասրար է անուանում 10). Ղուբուն Նոին (սա այն բարձրաստիճան մոնդոլն է, որ Հայոց Գրիգոր Էշխանին շատ բան է պատմել մոնդոլների մասին, սա էլ Կիրակոսին է ասել, իսկ Կիրակոսը գրել է իւր գրքի XXI-գլխի մէջ): Թուբուն Նոին (Կիր. 150), Չաղատա (Կիր. 150):—Չարմաղանի գենեոլոգներն հետեւեալներն էին. Ղատաղան (Օրբ. 295, Վարդ. 171, Կիր. 129). Ասլան, (Օրբ. 295, 348). Ասաուր (Օրբ. 295. Վարդանը նրան անուանում է Իսասուր 183) Դուխատա (Վարդ. 177). Կիր.—Իտուխատա (136, 137): Բենալ (Մաղ. 7. Մխիթ. Անեցին նրան անուանում է Թենալ 82). Մոլար Նուին (Վարդան 177, Կիր. 128, Մաղ. 7). Ղարա-Բուղա (Մաղ. 8, Կիր.-ը նրան անուանում է Ղարա-Բահատուր 141). Ասութուն (Մաղ. 8), Սոնիթա (Մաղ. 8) Չաղաթա կրտսեր (Մաղ. 8). Օգոթա (Մաղ. 8), Խոջա-Նոին (Բաշուի տեղապահը Կիր. 215, Մաղ. 11): Խուսումչի (Մաղ. 11, Օրբ. 348) Խուսուն (Մաղ. 11) Անդուն Նոին (Կիր. 174), Չոպան (Օրբ. 348) Չոջ-Բուղա (Կիր. 143):—Չարմաղանի յաջորդը Բաշուն եղաւ (Մաղ. 13. Վարդ. 180. Օրբիւ. 297, Կիր. 152):—Հարկահաններից յայտնի են՝ Աբուլ (Կիր. 175, Հեթում 22, Վարդան 182, Օրբ. 344). նրա հետ յիշուում են Բուղա (Կիր. 175) Տոնդուս-Աղա (Կիր. 144) Թուրա-Աղա (Կիր. 209): Արդունի որդին կոչուում էր Նաւրուզ կամ Նորուս (Օրբ. 344):

Եթէ յիշենք նաև Ուղուր-Նոինին (Կիր. 160), Դուկալ գընդապետին (Օրբ. 343) մատնիչ իշխան Փարլանային (Հեթում 53) և Էլիզաբէտ տեղապահին—գրանով կըստառենք 13-րդ դարի մեր գործածած հայ աղբիւրների մէջ առաջ եկած բոլոր թաթարական անունները:

Մ Ո Ն Ղ Ո Ղ Ն Ե Ր Ը

1.

Մանդոլների արտաքին տեսքը եւ սովորութիւնները.

Իրանց բարքերով ու սովորութիւններով, իրանց կրօնական մտապատկերներով, բայց ամենից շատ իրանց արտաքին տեսքով թաթարներն անսովոր ապաւորութիւն են թողել այն ազգերի և ժողովուրդների վրայ, որոնց նրանք նուաճել և տիրել են: Իւրաքանչիւր ժամանակակից պատմիչ սիրով կանգ է առնում ու երկարօրէն պատմում մոնդոլների ներքին ու արտաքին առանձնայատկութիւնները: «Նրանց տեսքը դժոխային էր—ասում է Կիրակոս, անտանելի և սոսկալի: Շատերը մօրուք չունէին—միայն շատ քչերն էին, որ ունէին, այն էլ կզակի և շրթունքների վրայ: Նրանց աչքերը նեղ էին և փոքր, բայց սրատես, նրանց ձայնը նուրբ էր, բարակ ու սուր. ամուր մարմնակազմ ունէին և երկար ժամանակ ապրում էին առողջ և առանց հիւանդութիւնների» (147): Մաղաքիան աւելի մանրամասն է պատմում. «Մենք կամենում ենք այստեղ նաև այն ասել, թէ ինչի նման էին առաջին թաթարները. որովհետև նրանք մարդանման չէին: Նրանց երևոյթն ու արտաքին տեսքն այնպէս սարսափելի էր, որ երևակայել անգամ դժուար էր: Գլուխներն այնքան մեծ էին, ինչպէս ցուլերինը, աչքերն այնքան նեղ, ինչպէս վառեկներինը, քիթը այնքան կարճ, ինչպէս կատուինը, այսերը նման էին շան այտերին, մէջքը այնքան բարակ, ինչպէս մըջիւններինը. ոտքերը այնքան կարճ, ինչպէս խոզի ոտները¹⁾. մօրուք ամենևին չունէին.

1) Այստեղ ուրիմն խօսքը թաթարների մարմնական առանձնայատկութիւնների համեմատութեան մասին է դանաղան կենդանիների հետ: Պարսիկ պատմագիր Վասաֆը մի այդպիսի գուզահեռական համեմատութիւն է տալիս թաթարների հոգեկան յատկութիւնների և բնութագրի ու կենդանիների մէջ: Այստեղ

Նրաքն ուժեղ էին առիւծների պէս. նրանց ձայնը աւելի հնչուն և սուր էր, քան արծիւների ձայնը. յանկարծակի յայտնուել գիտէին այնտեղ, որտեղ ամենևին չէին սպասուում: Նրանց կանայք սրածայր, մետաքսածածկ գլխարկներ էին կրում. նրանք շպարում էին իրանց երեսները և ծնում էին օձերի պէս ու կերակրում էին իրանց երեսներին գայլերի պէս: Մահն ամենևին չէր նկատուում նրանց մէջ, որովհետև նրանք ապրում էին մինչև 300 տարի... Ահա այդպէս էին առաջին թաթարները, որոնք մեզ մօտ եկան: (6—7).

Այս երկու նկարագրութիւնները թաթարների արտաքին տեսքի մասին մի որոշ պատկեր են տալիս—այն էլ բաւականին տեղեւ պատկեր: Բայց մի ուրիշ աղբիւր—Օրբելեանը այս նկարագրութեանը բոլորովին հակառակն է ասում. «Նրանք շատ գեղեցիկ զէմք ունէին և նրանց զէմքերը անմազ էին ինչպէս որ կանանցը» (234). Ուրեմն շատ գեղեցիկ տեսք! Եւ այս զրում է այնպիսի մի մարդ, որը շատ յաճախ մոնղոլների հետ գործ է ունեցել և մոնղոլ իշխանների մօտ հիւրասիրուել: Թէև տեքստի մէջ ոչ մի ակնարկ չկայ, բայց թերևս կարելի լինէր Սեն Մարտենի հետ (II, 263) ենթադրել, որ Օրբելեանի այս տեղեկութիւնը զբլխաւորաբար աշխուհան և իշխանական թաթարներին է վերաբերում, որոնք անշուշտ զցալիօրէն այլ կերպարանք պէտք է ունեցած լինէին, քան հասարակ ժողովուրդը: Կամ թէ թաթարներն Օրբելեան եպիսկոպոսին թերևս հէնց այն պատճառով են գեղեցիկ թուացել, որովհետև նրանք իրանց անմազ երեսներով կանանց են յիշեցրել²⁾.

Կարգում ենք. «Ասում են որ մարտիկը պարտաւոր է կենդանիների տասը կարևոր յատկութիւններն ունենալ. աքաղաղի քաջութիւնը, հաւի մեղմութիւնը, առիւծի սիրտը, խոզի յարձակողական թափը, շան համբերատարութիւնը, արագիլի զգուշութիւնը, աղուիսի խորամանկութիւնը, ազուաւի շրջահայեցողութիւնը, գայլի գիշատիչութիւնը և կատուի հանգստութիւնը».
Hammer-Purgstall, Geschichte d. Gold. Horde 39.

2) Վրացի տարեգրի մէջ ևս թաթարների մի նկարագրութիւն կայ,.... Ils avaient une belle stature, des membres forts et

Թաթարների կենցաղավարութեան և սովորութիւնների մասին ևս հայոց աղբիւրների մէջ բաւականաչափ տեղեկութիւններ ունենք: «Երբ կարողանում էին—նրանք շատ էին ուտում և խմում, իսկ երբ դրա համար ժամանակ չունէին, երկար ժամանակ առանց կերակրի էին մնում: Ամեն տեսակ կերակուր էլ ուտում էին, խարութիւն չէին դնում սուրբ և անսուրբ մսի մէջ. սակայն ձիու միսը գերադասում էին միւս բոլորից: Միսը մանր կոտորում էին, եփում կամ տապակում էին առանց աղի, նորից կոտորում և ապա ուտում էին. շատերը ուտելու ժամանակ ուղտերի պէս չոքում էին. միւսները նստած էին ուտում. ծառաներն ու տէրերը միասին էին ուտում առանց աստիճանի խարութեան: Խմում էին կումիս³⁾ և զինի: Խմելուց առաջ մէկը վերցնում էր մի տակառ ու մի փոքրիկ բաժակով նրա միջից լամիչքը ցանում էր դէպի երկինք, ապա դէպի երկրի շորս կողմերը և վերջը դէպի իր կողմը. ապա մի փոքր խմում էր ու բաժակը տալիս էր մեծամեծներին խմելու⁴⁾: Կին էին առնում որ-

robustes, de beaux pieds, la peau blanche. Brosset 485—86. *Խիստ հետաքրքիր է* Plano-Carpini *վանականի հետեւել նկարագրութիւնը.* „Forma personarum ab omnibus hominibus aliis est remota. Inter oculus enim et inter genas sunt, plus quam alii homines lati: genae etiam satis prominent a maxillis; nasum habent planum et modicum; oculos habent parvos et palpebras usque ad supercila elevatas, Graciles sunt generaliter in cingulo, exceptis quibusdam paucis, pene omnes medioeris sunt ctaturae. Barba fere omnibus minima crescit, aliqui tamen in superiori labio et in barba modicos habent crines, quos minime fondent. Pedes etiam modicos habent.“ 215, 216. *Համարեա բոլորովին նոյն կերպ նկարագրում է թաթարներին նաև* Monteuille-ը *հմեա.* 203.

3) Rubruck-ը այս լամիչքն անուանում է cosmos և ասում է. «cette boison est du lait de jument»—17. *Նա պատմում է, որ իւրաքանչիւր տան մուտքի առաջ մի տակառ լիքը կումիս էր դրուած, որի մօտ կանգնած էր շութակը ձեռին մի երաժիշտ և երբ տէրերը խմում էին, սա խփում էր լարերին (16).*

4) Թաթարների ուտելու և խմելու մասին գրում է P. Carpini-ն. «Cibi eorum sunt omnia quae mandi possunt: comedunt enim

Թաթարների մահուան և յուզարկաւորման սովորութիւններն ևս տարօրինակ էին: «Նրբ նրանցից որ և է մէկը մեռնում կամ սպանւում էր, մարմինը շարունակ այս ու այն կողմ էին քարշ տալիս, որովհետև սատանան գիակի միջով դեռ խօսում էր: Յաճախ այրում էին մեռելներին⁷⁾: Բայց թաղում էլ էին. այս դէպքում գերեզմանի փոսի մէջ ձգում էին մեռածի բոլոր զէնքերը, շորերը, ձիերը, ոսկին և ազախիւններից ու ծառաներից մի քանիսին, որպէս զի սրանք նրան այնտեղ էլ շարունակեն ծառայել: Նրա երկվարն էլ մօտն էին դնում, որովհետև, ասում էին, նա այնտեղ էլ կարող է կռիւ վարել⁸⁾»:

Չ.

Մոնղոլների կրօնի եւ կրօնական հասկացողութիւնների մասին.

Այս շրջանի հայ պատմագիրները, որոնք ինչպէս միջնադարեան բոլոր հեղինակները, հոգևոր դասին էին պատկանում, թաթարների կրօնական հասկացողութիւնների վերաբերեալ բաւականին մանրամասն են: Կենդանի հետաքրքրութեամբ նշանակում են նրանք ամենայն ինչ, ինչ որ թաթարների կրօնի, բարոյականութեան և կրօնական հասկացողութիւնների մասին լսում և իմանում են: Այդպիսով նրանք հանդէս են բերում շատ հետաքրքիր ու թանգազին տեղեկութիւններ: Նրանց տեղեկութիւններն ու պատմութեանը բոլորն էլ արժանի են ուշադրութեան, որովհետև այդ պատմիչներն համարեա բոլորը հնարաւորութիւն ունէին թաթարների կեանքն իրանց մօտ անմի-

7) Les Tartares brûlent leurs morts d'après l'usage antique et en déposent les cendres au haut d'une pyramide». Rubruck 113, յետոյ 114, 138.

8) Կիրակոս 149. Այդ հաւատալիքների մասին տես նաև M. Polo, որն ի միջի այլոց ասում է. «Նրանք հոգին անմահ են համարում այն մտքով, որ մարդու մահից յետոյ նա անցնում է մի այլ մարմնի մէջ և նայած թէ մարդը լաւ է ապրել թէ վատ—ըստ այնմ էլ հոգին լաւից անցնում է լաւագոյնին կամ վատից վատթարին, II, գլուխ 104, 156 երես.

շական կերպով և նրանցից մի քանիսը նոյնիսկ ծանօթներ ու բարեկամներ ունէին մեծամեծ ու ազնուական թաթարների մէջ:

Ժամանակի հայ պատմիչների միաձայն ու ներդաշնակ հաղորդագրութեան համաձայն թաթարներն սկզբում մի որոշ պաշտամունք չունէին: Նրանք թափառականներ էին ու անապատի աւազակներ, վայրի բարբերի տէր ու երկար ժամանակ շատ աղքատ էին: «Նրանք ոչ մի պաշտամունք չունէին, լոկ թաղեայ պատկերներ, որ այժմ էլ դեռ իրանց հետ ման են ածում: Նրանք հիանում էին արևով և համարում էին նրան աստուածային մի զօրութիւն» (Մաղաք. 3): «Սկզբում նրանք անաստուած էին ու անհաւատ» — կարճ կերպով ասում է Օրբելեանը (234). «Նրանք ընդունում են մի անտեսանելի աստուած, որին օգնութեան են կոչում, բայց ոչ պաշտամունք ունին, ոչ աղօթքներ և ոչ էլ պահք» (Հեթում, 70): «Նրանք պաշտամունք կամ աղօթք չունին, բայց գործ անելիս ու աշխատելիս շատ անգամ յիշում են Աստուծոյ անունը: Թէ արդեօք ճշմարիտ Աստուծոյ անունն են տալիս, թէ մի ուրիշինը — չգիտենք, նոյն իսկ իրանք էլ չգիտեն» — Կիրակոս (148):

Այս բոլոր քաղուածքները վկայում են, որ թաթարներն սկզբում զուտ բնակրօնին էին հետևում, առանց արարմունքների, առանց ծիսակատարութիւնների, առանց պաշտամունքի. նրանք պաշտում էին բնութեան տեսարանները պարզ կերպով, կախարգութեան հաւատում էին և իրանք էլ գուշակութիւններով էին պարագում:

Իս բոլոր բնածողովորդների սկզբնական կրօնն է, ոչ միայն Բարձր-Ասիայում, այլ և երկրագնդի միւս մասերում — բոլորովին պարզ մի միստիկ, որ ղեմում էր բնութեան ուժերի օգնութեանը: Թաթարներն այս զրութեան մէջ էին իրանց հայրենիքում և ով դիտէ ինչքան երկար թափառել են նրանք իրանց հետ քաշ տալով նաև իրանց կրօնական ու հոգեկան հարստութիւնը¹⁾:

1) Helholt, Weltgeschichte II, 161. Plano de Carpiui-ն հւ-

Այս պրիմիտիւ մտապատկերները չէին կարող սահայն երկար ժամանակ թաթարների հոգեկան բովանդակութիւնը մնալ: Իրանց թափառումների ժամանակ յաճախ նրանք շփման մէջ էին մտնում իրանցից կուլտուրապէս բարձր կանգնած ժողովուրդների հետ և մտաւոր-կրօնական հորիզոնը գնալով փոխւում էր հետզհետէ այն չափով, ինչ չափով որ մոնղոլները շրջապատող ազգերից մտապատկերներ էին առնում: Բնականօրէն առաջինները չինացիներն էին, որոնք բոլոր միւս ազգեցութիւնների հետ կրօնապէս էլ ազգեցին թաթարների վրայ: Բրահմայական-բուդդիստական մտապատկերներն հետզհետէ անցնում են թաթարներին և հարստացնում են թաթարի ազգատ, ազօս հոգին:

Հայ աղբիւրներն զգալի կերպով նկատել են ապիս մեզ այս կերպարանափոխումը: Հայոց Հեթում թագաւորը իւր տպաւորութիւնները հետեւեալ կերպով է պատմում, որ նա ստացել էր մոնղոլների աշխարհում Մանգու մեծ-խանի հետ լինելու ժամանակ. «Մի աշխարհ կայ այնտեղ պատկերապաշտ ու կուսպաշտներով լիքը, նրանք կաւէ շատ մեծ կուռքեր ունին Շակմոնիա աստուծոյ համար, որի մասին նրանք պատմում են, որ նա արդէն 3040 տարի իշխում է և դեռ 35 դուման էլ դեռ աստուած է մնալու (իւրաքանչիւր դումանը 10,040 տարի է): Նրանք մի ուրիշ աստուած էլ ունին, Մադրին անունով, որին իրանց գեղեցիկ տաճարների մէջ շատ մեծ կուռքեր են շինել: Այս երկրի բոլոր բնակիչները, իրանց կանանց և երեխաների հետ քրմեր են և կոչւում են տոխն-նեք: Գլխի և երեսի

տեհան է ասում թաթարների կրօնական հայեացքների մասին. Unum deum credunt, quem credunt esse factorem omnium visibilium et invisibilium—222. Solem insuper, lunam et ignem venerantur et adorant et aquam et terram, eis ciborum et potus primicias offerentes et mane potissime antequam comedant et bibant—226. De vita aeterna et damnatione perpetua nihil sciunt, credunt tamen, quod post mortem in alio seculo vivant et greges multiplicent, comedant, bibant et alia faciant quae in hoc seculo a viventibus hominibus fiunt—230. Historia Mongolarum.

մազը սափրում են: Քրիստոնեայ հողաորականները նման սրանք էլ դեղին փիւրներ ունին, բայց ոչ թէ մէջքով են ձգում, այլ առաջիկ մասում: Ուտելու մէջ և ամուսնական կեանքում չափաւոր են» (Վերակոս 216—17): Նոյն կիրակոսի մօտ (233, 234) Շակմոնիա և Մադրին աստուածների մասին գեռ ուրիշ յիշատակարաններ էլ կան: Նոյնպէս և Վարդանի մօտ (195, 196). Վերջինիս մօտ դեռ ուրիշ գծեր էլ են վրայ դալիս... Հուլաու խանը հիւանդ է. Վարդանն ինքը Հուլաուի բանակում է և ականատես է այն ամենին, ինչ որ պատմում է: Խանը շրջապատուած է քրմերով, որոնք տաին էին կոչւում: «Սրանք պատմում էին, որ Շակմոնիա աստուծուն, որ արդէն 3040 տարի ապրում է և դեռ 10,000 տարի էլ պիտի ապրի միւս՝ Մադրին աստուածն է յաջորդելու: Հուլաու խանն ամբողջովին անձնատուր էր այդ քրմերին և միայն նրանց խորհրդով էր պատերազմի գնում կամ հետու մնում նրանց: Տոխնները հաւատացնում էին խանին, որ նա դեռ երկար մնալու է նոյն մարմնի մէջ, բայց երբ նա շատ ձերանայ, այն ժամանակ ուրիշ մարմնի մէջ կը տեղափոխուի» (Վարդան 195, 196²).

Քանի դեռ թաթարները իրանց բարձրասիական անապատներում և տափաստաններում քարացել մնացել էին,

2) Քրմերի մասին մանրամասն պատմում են նաև միւս ճանապարհորդներն ու ժամանակագիրները, օրինակ B. Rubruck-ը (147, 247, 254), Raschid-Eldin-ը (I, 417), բայց ամենից սիրով և մանրամասն պատմում է Վենետիկցի ճանապարհորդ Մարքո-Պոլոն, որը մոնղոլների սովորութիւնների, բարքերի և կրօնական հասկացութիւնների մասին շատ հետաքրքիր ու գնահատելի տեղեկութիւններ է տալիս, որոնք բոլորն էլ հաստատում են հայ աղբիւրների հաղորդագրութիւնները: Marco-Polo-ից էլ լաւ երևում է և նկատելի է, որ թաթարները կրօնական ասպարիզում զանազան աստիճաններ են անցել: «Բարքերի ու կրօնի տեսակէտից թաթարներն այսօր փչացել են. Չինաստանում ապրում են նրանք որպէս կուսպաշտներ և չինացիների պէս են ապրում, իրանց սկզբնական կրօնը թողել են, իսկ արևելեան թաթարները սարակիստաների կրօնն են ընդունել»—Marco-Polo. I, c. 70. S. 91.

շըջապատուած համարեա նոյնպիսի կուլտուրայի տէր ցեղերով և միայն չինացիները հետ էին շփուում— կիսով չափ բուզզիստական էին և կիսով չափ էլ բնական կրօնին անձնատուր: Բայց յետագայ հոսանքներն ու նոր շփումները շատ էլ չեն ուշանում:

Թաթարական ցեղերի անհանդիստ, ֆիզիքայէս և մտաւորապէս շարժուն մասսաները տեղից տեղ են թափառում: Իրանց ընդարձակ տափաստաններից միշտ դէպի արևմուտք են քշում: Կերակրի պակասը, մարգագետինների և արօտատեղերի կարօտը ստիպում է նրանց նորանոր հողեր նուաճել, որպէս զի իրանց հորդանների և խմբերի համար նոր արօտի և բնակութեան տեղեր ստեղծեն: Այսպիսով գալիս են նրանք դէպի արևմուտք, դէպի Իրան և Թուրքեստան, որտեղ տիրող կրօնը Իսլամն էր: Ի հարկէ, այս մասսայական թափառումներից դեռ առաջ թուրքպարսկական առևտրական քարաւանները և վաճառականները մոնղոլների աշխարհն էին գալիս և իրանց կուլտուրայի սաղմերը բերում, հասցնում էին մոնղոլներին: Որովհետև պարզ է, որ վաճառականի հետքերով յաճախ կուլտուրան է ընթանում: Նոր կուլտուրայի թելերը հետզհետէ սկսում են իրար խաչաձև կտրել: Մահմեդականների կրօնը, որ թաթարական հոգուն այնպէս ըմբռնելի էր— սկսում է շուտով գերակշիռ դեր ու նշանակութիւն ստանալ այն բոլոր աղբիւրների շարքում, որոնք ներգործական դեր էին խաղում թաթարների հոգեկան կեանքում: Ինչպէս տեսնում ենք, այս անգամ ևս թաթարական հոգեկան կերպարանափոխութիւնը արդիւնք է նիւթական հորիզոնի նոր ընդլայնումների, նոր էթնոլոգիական շփումների:

Բուզզիստական ու մահմեդական կրօնների այս ազդեցութիւններից զատ միջնադարեան աղբիւրների մէջ շատ խօսք կայ նաև քրիստոնէութեան մասին: Այս աղբիւրների մէջ շատ տեղեր կարծել են սաղիս, որ մոնղոլները բարեպաշտ ու ջերմեռանդ քրիստոնեաներ են եղել, որ նրանք շատ եկեղեցիներ են շինել, որ քրիստոնեաների նկատմամբ նրանք շատ խնայող և մեղմ են եղել:

Յիրաւի, առանձին քրիստոնեաներ շատ վաղ են եղել մոնղոլների երկրում: Ասորիքի նեստորականները դեռ չորրորդ դարից սկսում են Հեռաւոր Արևելք անցնել: 334 թուին Մերվում մի քրիստոնեայ եպիսկոպոս ենք գտնում: Մի փոքր յետոյ քրիստոնեաները գալիս են մոնղոլների աշխարհը և ամբողջ միջին դարերում շարունակ խօսք կայ միասնորոնների և այդ կողմերում մշտապէս սարող քրիստոնեաների մասին:

Բայց մինչդեռ չինական և մահմեդական կրօնները անազին ժողովրդական մասսաների վրայ էին ազդում և նրանց հոգուն ու մտքին տիրում, առանձին անհատ քրիստոնեաները երբէք այդ ուժը չեն ունեցել— ամենաշատը նրանք Կամբալայում (Պեկին) մի համայնք են հաստատում, որի համար Կղեմես V պապը 1307 թուին մի արքեպիսկոպոս է նշանակում: Կենդրոնական և Վերին Ասիայում քրիստոնէութիւնը երբէք մասսաների կրօն չէ դառել, ուստի և երբէք չէր կարող այն հսկայական ազդեցութիւնը ունենալ, որ ունէին յիշեալ կրօնները: Այնուամենայնիւ նեստորեաներին յաջողում է այս աշխարհի տէրերից զանազան արտօնութիւններ և առանձնաշորհումներ ստանալ: Նոր կրօնը հետզհետէ յայտնի է դառնում իւր արտաքին ծիսակատարութիւններով ու արարողութիւններով, որ այնքան եռանդով առաջ էին մղում նեստորեանները, որպէս զի քրիստոնէութեան և միւս կրօնների տարբերութիւնը գտնէ արտաբուստ պարզ և յայտնի կացուցանէին³⁾:

3) Վերոյիշեալ արքեպիսկոպոսը կոչուում էր Յովհաննէս Դը Մոնտեքոմպիէս: Կղեմես պապը մոնղոլների աշխարհում վեց եպիսկոպոսութիւններ է հիմնում, որոնք բոլորն էլ Cambala-ի արքեպիսկոպոսութեանն էին ենթարկուելու: Արքեպիսկոպոս Յովհաննէսին ուղղած նամակների մէջ ևս կարելի է այդ եպիսկոպոսների անունները կարդալ. Sba Sbaralea-Eubel: Bullarium Fr. V., 37, 38, 39 նամակներ, էրես 51. Ժամանակի պապական դիւանական թղթերի մէջ կարդում ենք. «Archiepiscopatus Cambaliensis in domino Tartarorum fuit creatus de novo per dominum Clementem papam V. Habet sex suffraganeos consecratos in curia de mandato domini pape quibus deputandi sunt episcopatus per archiepiscopum supradictum videlicet: Cambaliensem, Caphensem, Albicastroensem, Tariensem, Zaytanensem, Feraensem».

Քրիստոնեաներից նեստորականները չէին լուրջ Արևելքում: Բայց նրանք հռոմէական կաթողիկոսներից և միւս դաւանութիւններին պատկանող քրիստոնեաներից գերազանցում էին միշտ իրանց թուով և ազդեցութեամբ: XIII դարում Արևելք յաճախող ճանապարհորդներն ու վանականները այս կողմերում նեստորականների կն պատահում, որոնք արդէն հին բնակիչներ էին այստեղ: Նրանք արդէն որոշ գիբբի և աստիճանի տէր էին և մեծխաների ու խաների արքունիքներն ազատ մուտք ունէին: Ուստի յաճախ գրգռում էին նրանք կաթողիկ վանականներին նախանձը, որոնք հէնց յատկապէս հռոմէական եկեղեցու կողմից ուղարկուած էին մոնղոլներին դարձի բերելու և այժմ տեսնում էին, որ նեստորականներն իրանց ճանապարհը խանգարում են: Այդ է պատճառը, որ այս մուրացիկ վանականների տեղեկութիւնների մէջ նեստորեաններն այնքան էլ նպաստաւոր լոյսի մէջ չեն դուրս գալիս: Անկասկած, այստեղ ևս դաւանական հակամարտութիւնն է, որ աշխատել է ճշմարտութիւնը մթնադնել: Ռուբրուկի վկայութեան համաձայն «նեստորեանները աւելի վատթար էին քան հեթանոսներն ու մահմեդականները: Նա խօսք չի գտնում նկարագրելու նեստորականների ազիտութիւնը, վատու-

M. Tangl: Die päpstlichen Kanzleiordnungen (1200—1500), Seite 30.— Աշխարհի բոլոր կողմերում ցրուած եպիսկոպոսութիւնների և արքեպիսկոպոսութիւնների անվերջ ցուցակը ճանգլի և Օյբելի մօտ (3—32) շատ պարզ կերպով ցոյց է տալիս, թէ ինչ գաղափար ունէին միջնադարեան պապերն այս միսիոնական երկիրների վրայ: Որտեղ որևէ միսիոնար իւր ոտքը մի անգամ դրել էր—այն տեղն արդէն հռոմէական եկեղեցու թիւ էր համարուում և իսկոյն հիմնուում էր մի արքեպիսկոպոսութիւն բաղմաթիւ եպիսկոպոսութիւններով: Շատ անգամ նոյն իսկ կասկածելի էր, թէ այդ եպիսկոպոսութիւններից իւրաքանչիւրը զոնէ մի քանի քրիստոնեաներ ունի իւր թիւում: Հմտ. նաև Historisch-politische Blätter für das kath. Deutschland, Bd. 36—հետևեալ յօդուածը. «Die Verdienste der Päpste zu Avignon um die Bekehrung des Morgenlandes», Seite 865—872. նոյն սխալ հակացոյցութիւնը և չափազանց գնահատութիւնը Արևելքում ունեցած կաթողիկ եկեղեցու յաջողութեան մասին:

թիւնը և ընկածութիւնը: Նրա հաղորդագրութեան համաձայն նեստորականները դիւնեմոլներ, վաշխառուներ և խաբեբաներ էին, բազմախնութիւնը թոյլ էր տրուում այնտեղ կատարում էին մահմեդական լուսացումները և ուրբաթը տօնում էին... Նրա ասելով, նեստորականները իրանց արատաւոր կենցաղավարութեամբ և անկշտում ազայութեան համար մոնղոլներին մէջ նոյնիսկ զգուանք և հակակրօթիւն են ներշնչել զէպի քրիստոնէական հաւատը» (Schmidt, Forschungen, 159): Իւր երկու նամակներից մէկում հետևեալ կերպով է գանգատուում Պեկինի արքեպիսկոպոսը. «Nestoriani tantum invaluerunt in partibus istis, quod non permittant quempiam Christianum alterius ritus habere quantumlibet parvum oratorium, nec aliam quam Nestorianam publicare doctrinam» 4):

Նեստորականները եռանդուն պոռպագանդա էին մղում քրիստոնէական կրօնի համար և այդ կողմերում եղած գանազան միսիոնարները այն աստիճան վստահ էին իրանց գործի նկատմամբ, որ ամբողջ Արևմուտքը յոյս էր տածում երկար ժամանակ, որ այս մեծ ժողովուրդը շատ շուտով կըթողնի իւր կրօնը ու կըգայ կաթողիկ եկեղեցու ծոցը: Նեստորեաններն էին, որ ամենուրէք տարածում էին, թէ մոնղոլներից հազարաւորներն արդէն քրիստոնեաներ են, որ իբր թէ մեծխանն ու մեծիշխաններն արդէն մկրտութիւն են ընդունել: Այս տեսակ սխալ և չափազանցը ւոր լուրերի գէմ է, որ Rubruck քարոզիչը գայրանում, ծառանում է: Նա մեզ պատմում է, որ նեստորեաններն են, որոնք «viennent de ces contrées, exagèrent tout, faisant grand bruit de rien». Նրանք պնդում էին, թէ Սարգախը, Մանգուեն, Կենխանը և ուրիշ շատ խաներ ու մեծամեծներ քրիստոնեայ են իբր թէ. «et cependant la vérité est, qu'ils ne sont pas chrétiens» (76):

Իրանով մօտենում ենք այն հարցին, թէ արդեօք

4) Sba, Gieseler, Kirchengeschichte, II, 2, 659. Schmidt, Forschungen, 159, 160, 161.

քրիստոնէութիւնը մոնղոլների մէջ և նրանց աշխարհում տարածուած եղել է և թէ ինչ աստիճանի:

Քրիստոնէութիւնն երբէք ժողովրդական կրօն չէ եղել մոնղոլներին համար XIII դարում և չէր էլ կարող լինել, որովհետեւ այդ կրօնի տարածման նախադրեալներ չկային այդ շրջանի մոնղոլների մէջ: Կասկած չկայ, որ պարզ, հեշտ հասկանալի մանմեղականութիւնը մոնղոլին աւելի դուրեկան ու գրաւիչ պէտք է երևար, քան քրիստոնէական կրօնը: Այդ քրիստոնէայ մեծխաների, խաների, իշխանների և զօրապետների երկար շարքը և դրանց քրիստոնէայ լինելու առատուելը անմիջապէս մեզ համար կրպարզուի, երբ մենք ինկատի առնենք նաև քաղաքական և զիւանագիտական մոմենտները:

Երբ Չինգիզխանն արդէն շրջապատի ժողովուրդներին տիրել ու իւր հայեացքն ուղղել էր դէպի Արևմուտք, անշուշտ շատ պարզ գաղափար ունէր այն բոլոր ժողովուրդների մասին, որոնք հեռաւոր և մօտիկ Արևմուտք էին ընկած և որոնց նա դուրս էր գալու նուաճելու: Այդ տեղեկութիւնները նա կարող էր ստացած լինել քարոզիչներից, Եւրոպայի ճանապարհորդներից և յատկապէս արևմտեան վաճառականներից: Լուրեր տանել-բերելու գործը թաթարների մօտ չափազանց զարգացած էր: Մոնղոլներն այս տեղեկութիւնների վրայ հիմնուած միայն կարող էին իրանց արշաւանքները դէպի օտար երկիրներ ապահով և արդիւնաւէտ կերպով առաջ տանել և դժուարին խառնուածքներում անգամ միշտ յաղթող դուրս գալ: Չինգիզխանն ու նրա զենեարայները պէտք է միջոցներ ձեռք առնէին, որպէս զի Արևմուտքն ամբողջապէս իրանց դէմ չհանէին. չմոռանանք, որ խաչակիրների արշաւանքները դեռ չէին վերջացել: Այդ ամենն ի նկատի ունենալով կարող ենք ասել, որ թաթարների յարաբերական մեղմութիւնն ու պակաս վայրագութիւնը, որ նրանք քրիստոնէաների դիմաց ցոյց էին տալիս, կարելի է և պէտք է մեծ մասամբ դրանով բացատրել:

Ինչպէս ասացինք, այդպէս էր մոնղոլական մեծ նուա-

ճուճների սկզբին. սկիզբը դժուար էր, ուստի թաթարներն ստիպուած էին յաճախ ի նկատի առնել և զգուշանալ, որ միւս կրօնների հանդէպ թշնամական դիրք չբռնեն. մանաւանդ նրանք պէտք է զգոյշ լինէին, որ բոլոր կրօններին միաժամանակ չթշնամացնէին իրանց հետ:—Դրա վրայ գալիս է մի ուրիշ մոմենտ ևս: Թաթարները ի բնէ կրօնական ազգ չեն, թաթար ժողովուրդը հէնց սկզբից օժտուած չի եղել կրօնական վառ երևակայութեամբ և յակումներով: Թաթարներին չի կարելի արաբների հետ համեմատել: Չինգիզխանը մարգարէ չէր և կրօնական տեսակէտից փրկիչ չէր, ինչպէս Մանսեղն էր մանմեղականների համար: Կրօնը թաթարների համար իսկապէս անտարբեր մի բան էր: Այդ է պատճառը, որ մենք թաթարների մէջ գտնուում ենք մեծ ու ընդարձակ չափերով հանդուրժողութիւն միւս կրօնների նկատմամբ: Նոյն այդ պատճառով է, որ քրիստոնէաները մոնղոլների աշխարհում եկեղեցիներ են շինուած և պահուած: Երբ մարդ այս տեսակէտից է նայում ինչպիսի, բոլորովին պարզ կընտեսանայ մի ճանապարհորդի հաղորդածը. «Մոնղոլների տէրութեան մէջ ամեն տեսակ ազգեր և ազանդներ կան և իւրաքանչիւրին ու բոլորին թոյլ է տրուած իւր ազանդի համեմատ ապրելու: Որովհետեւ մարդիկն այն կարծիքին են—աւելի շուտ այն մոլորութեանը (տւելացնում է նա), որ իւրաքանչիւրն իւր ազանդով կարող է երջանիկ լինել. մենք կարող ենք ազատ և անարգել քարոզել⁵⁾»:

Եթէ մենք առարկաներին իրանց իսկական անունը տալու լինենք, ապա պէտք է ասենք, որ դա ոչ թէ հանդուրժողութիւն է, այլ կատարեալ անտարբերութիւն դէպի միւս կրօնները: Հիմնովին սխալ և մոլորեցնող կըլինէր, եթէ մէկը կարծելու լինէր, թէ քրիստոնէութիւնը մոնղոլների մէջ երբեիցէ տարածուած, սիրուած և առանձնաշնորհուած կրօն է եղել: Մոնղոլ խաները իրանց ուշադրութիւնն աւելի դարձնում էին ոչ թէ քրիստոնէութեան

5) Marignola: Reise 40, 43. Նոյն բանը կարելի է գտնել նաև Monteuille-ի մօտ Reysen—189.

վրայ, այլ քրիստոնեայ և մահմեդական իշխանները հետ միանալու, քաղաքականապէս նրանց շահագործելու մասին էին մտածում նրանք: Հարկաւոր չէ անուշադիր թողնել այն հանգամանքը, որ սկզբնական աղբիւրների մէջ խօսք կայ լոկ մի քանի մեծխաների, խաների և իշխանների մասին, որոնք քրիստոնեաների նկատմամբ բարեացակամ էին, իրանք հակուած կամ նոյն իսկ քրիստոնեայ են եղել իբր թէ, բայց բուն մոնղոլական ժողովրդի մասին խօսք անգամ չկայ: Իսկ խաների հանդուրժողութեան կամ նոյն իսկ հակուածութեան մէջ պէտք է ամենամեծ չափով քաղաքականութեան դերը փնտրել: Այս բանը արժանի է մեծ ուշադրութեան: Քանի զեռ թաթարները զօրեղ հակառակորդների զէմ կռիւ էին մղում—հետևում էին միշտ այդ քաղաքականութեանը: Սկզբում, երբ նրանք բացառապէս մահմեդական տարրերի հետ զործ ունէին, քրիստոնեաների հանդէպ այնպէս թշնամական դիրք չէին բռնել և երբ մահմեդական ժողովուրդներին նուաճեցին ու զէպի քրիստոնեայ Արեւմուտք դիմեցին, արդէն նուաճուած մահմեդականների հետ շատ բարեկամական և սիրալիք էին վարում⁶⁾:

6) Այստեղ յարմար է թուում մեզ միանգամ համախմբել այն բոլոր տեղեկութիւնները, որոնք գալիս են հայ աղբիւրներից մոնղոլական մեծխաների, խաների և իշխանների քրիստոնեայ լինելու մասին: Այդ տեղեկութիւններին ի հաստատութիւն և ի համեմատութիւն կրեբրենք միւս աղբերի ժամանակակից պատմիչներից համապատասխան կտորներ: Նախ ցիտատներ այն մասին, որ քրիստոնէութիւնը հեռաւոր Արեւելքում նեստորեանների միջոցով է տարածուել:—Ստորի Ռարան-Աթանը (Հայր-ուսուցիչ) թաթարների մէջ մեծ քարոզիչ էր (Կիր. 150). Հուլաու խանի կին Դոխուս-Սաթունը հետևում էր քրիստոնէական հաւատին, միայն նեստորական դաւանութեան (Վարդան 183). Հիւսիսային թաթարների իշխանի որդի Սարգաթը քրիստոնեայ էր և ստորիններից մկրտուել էր (Կիր. 207). Հուլաու խանի որդի Ապաղան ամուսնանում է մի յոյն իշխանուհու հետ, որը Արեւելք է գալիս ահագին շքանշանով, որը մէջ շատ ստորիններ կային, նաև ստորինների պատրիարքը (Կիր. 234). Բաղդադի պաշարման ժամանակ Դոխուս-Սաթունը

Քրիստոնէութեան և մահմեդականութեան նկատմամբ թաթարներն իսկապէս ընտրութեան կարիք չունէին: Ինչպէս արդէն ակնարկուեցաւ, թաթարներն, սկզբից և եթ,

հրամայում է քաղաքում եղած նեստորականներին խնայել (223, Կիր.): Այս հարցի նկատմամբ ամենից մանրամասն և ամենից պարզ վկայութիւն է ապրիս Rubruck քարոզիչը, որը մոնղոլների աշխարհում իւրաքանչիւր քաղաքի մէջ նեստորականներ է տեսել, թէ մեծխաների և իշխանների արքունիքներում, և թէ մասնաւոր մարդկանց մօտ (65, 70, 79, 128, 170). Մեծխան Մանգուս իւր արքունիքում նեստորական խորհրդականներ ունէր (Օրբելիան 300, 355, 356). Վերջապէս P. Carpini-ն գրում է. «Isti homines sunt christiani de secta nestorianorum (Historia Mongolarum»—254). Քրիստոնէական հաւատին հակուած էր նաև Հուլաուս: Հայկական բոլոր աղբիւրները նրա մասին մեծ դովեաներով են խօսում որպէս քրիստոնէի. նա հրամայում է նոյն իսկ շարժական եկեղեցիներ ունենալ իւր վրանում. որպէս զի իւրաքանչիւր ուղած անգամը կարողանայ ժամասացութիւն լսել: Հուլաուս մի լաւ, աստուածավախ և իրաւարար իշխան էր. քրիստոնեաներին նա յատկապէս սիրում էր և բարեհաճ էր (Օրբելիան 295, 307, Վարդան 183, 193, 194, Կիրակոս 150, 223, 224, 233, Մարգարիտ 35). Նրա կինն էլ՝ Դոխուս Սաթունը (Տոխուս Ս.) քրիստոնեայ էր (Մարգ. 30, 31, Վարդան 183, Կիրակոս 223. Վրացի պատմիչը նրան դարձնում է նոյն իսկ «une orthodoxe»—Brosset 562). Reschid-Eldin-ն ևս Հուլաուսին և նրա կնոջը յիշում է որպէս քրիստոնեաներին և քրիստոնէութեանը շատ հակուած մարդկանց: «Dokous Khathoun s'attacha constamment à protéger les Chrétiens, qui, durant toute sa vie, furent dans une situation florissante. Hula-gou, pour faire plaisir à cette princesse, comblait les chrétiens de ses bienfaits et des témoignages de sa consideration; c'était au point que dans toute l'étendue de l'empire on élevait journellement de nouvelles églises et qu'à la port de l'ordou de Dokouz—Khathoun, une chapelle était constamment établie et qu'on y sonnait les chloches» (Raschid-Eldin, Histoire d. Mongols I 95): Հուլաուսի որդի Ապաղա խանն էլ քրիստոնեաներին շատ բարեհաճ է (Օրբելիան 307, Վարդան 198, Կիրակոս 234). Աղբիւրները Մանգուս մեծխանի մասին ևս մեծ դովեաներով են խօսում: Օրբելիանը պատմում է (299), որ Մանգուս արքունիքում ամեն օր քրիստոնէական ժամասացութիւն է կղել: Նա քրիստոնեայ խորհրդականներ էլ է ունեցել (Օրբ. 300, 301, Կիրակոս 213): Քրիստոնեայ էին նոյնպէս Հիւսիսում Բաթունը

կարելի էր մտածել, աւելի շուտ մահմեդական կրօնին կարող էին հետևել, քան քրիստոնէութեանը բաժին ընկնել: Շուտով Ասիայի ամբողջ Արեւմուտքը նուաճուում և խիստ կառավարական սիստեմի է ենթարկուում. և դրա հետ միասին շուտով մահմեդական ազգեցութիւնները գերիշխող տեղ են գրաւում թաթարների մէջ: Օրբելեանը նկատուում է. «Թաթարները թողել են իրանց սկզբնական սովորութիւնները և ենթարկուել են մահմեդական կրօնին, ամեն տեսակ զարշիլի և մեղաւոր բաները սովորուում են և փշայցած կեանք են վարուում» (294):

Մահմեդական ազգեցութիւնները հաւանօրէն գալիս էին Պարսկաստանից և Միջագետքից և պարբար հող են դանում ամենից շուտ Կիպչակի պետութեան մէջ, որտեղ իշխուում էին Բաթուի և Սարգախի յաջորդները, որոնք Պարսկաստանում Իսլամի աւանդութիւններով էին սնուել, մեծացել: Արդէն XIII-րդ դարի վերջերից սկսած շատ քիչ է լուում քրիստոնեայ թաթար խաների և իշխանների մասին, դրա հակառակը մահմեդական թաթար իշխանաւորները մասին—շատ յաճախ⁷⁾: Կէս դար յետոյ Իսլամը թաթարների նուաճած երկիրներում ախրապետող կրօն է արդէն:

XIV դարի առաջին քառորդից մի յիշատակազիր մեզ պատմում է, որ թաթարները խմբերով մահմեդական էին դառնում և քրիստոնեաներին սարսափելի տանջում էին⁸⁾:

(Վար. 183, Կիր. 207), նրա որդի Սարգախը (Կիր. 207, 218, Մաղ. 21, Մք. Այրիվ. 82), Արզուն իշխանը (Կիր. 175), Չարմաղանի կնոջ երկու եղբայրները—Գորգուր և Սաղխաղան (Կիր. 160):

7) Վարդան 199, Օրբելեան 344, 345, 46, 47. Կիրակոս 229. Բայց յատկապէս Հեթում Պատմիչը 56—60. Խաների մէջ առաջին իսկական մահմեդականը Ղազան-խանն էր Իրանում (Raschid-Eldin, p II, Aboul-Ghāzi II. 174). Նա քրիստոնէութեանը մոլեռանդ թշնամի էր. «Il employa tous ses efforts pour la propager et l'infidélité reentra dans les ténébres. Il fit brûler tous les temples d'idoles et ramena par ces mesures à la religion de l'islām tous les mongols qui se trouvaient dans l'Iran». Aboul-Ghāzi II 174.

8) Մանանդեան և Աճառեան. Հայոց նոր վիպանքը 121—122.

Նախքան այս գլուխը փակելը բերենք Մունեջիմ-Բաշի թուրք պատմաբանի հետևեալ նկատողութիւնները, որոնք միաժամանակ հակիրճ ու ճշմարիտ ամփոփումն են այն ամենի, ինչ որ մենք այս խնդրի նկատմամբ ասացինք: «Թաթարներից շատերը ոչ մի այլ աղանդի չեն հետևում, բացի իրանց ազիտութիւնից: Մի քանիսն են յետոյ մոզերի ծիսակատարութիւններին են թեքուում, միւսները ընդունում են քրիստոնէութիւն: Դրանից յետոյ նոցա իշխան Ղազանը նրանց մահմեդական է դարձնում և նրա հրամանով թաթարների մեծամասնութիւնը անապատի մէջ մահմեդականութիւն է ընդունում: Մի քանիսն են միայն քրիստոնեայ մնում. բայց հիւսիս-արևելեան տափաստաններում ապրող թաթարները, որոնք կամիւկ էին կոչուում, շարունակուում են մնալ իրանց ազիտութեան մէջ և չեն յարուում որ և է աղանդի: Արժանահաւատ մարդիկ պատմում են, որ նրանք երկնային ուժեր և մարմիններ են պաշտում, այդ զէպքում նրանք ուրեմն սաբայացիներ կրլինէին: Չինական թաթարները մինչև այսօր մնացել են մոզական կրօնի և կուպաշտութեան մէջ⁹⁾»:

3.

Մոնղոլների ռազմագիտութիւնն ու սակսիկան.

Երբ մոնղոլները Արեւմուտք էին գալիս, շատ ճակատամարտերի և կռիւների մէջ արդէն եփուել, փորձուել էին: Նոքա կարողացել էին շատ ամուր քաղաքներ և ամրոցներ առնել, աւերել: Մեծ ու վիթխարի տէրութիւնների վրայով էին գալիս նրանք, սասպատակելով ու աւերելով ամեն բան: Որպէս փորձուած, ռազմական արուես-

Այս շատ կարեւոր գործն ընդհանրապէս մի կարող և վճռակի ապացոյց է այն բանի համար, որ մոնղոլները արդէն XIII դարից բայց յատկապէս XIV դարից սկսած մոլեռանդ ու խելազար մահմեդականներ են:

9) Hammer-Purgstall: Geschichte der Uchane I-II 40-41.

տին տեղեակ մարդիկ էին մտնում նրանք Հայաստան, Վրաստան և Փոքր Ասիա:

Թաթարական զօրքն խոկապէս վերցրած հորդա էր. որովհետև թաթարներն իրանց հետ վերցնում էին ինչ որ ունէին, ասուն, տեղ, ստացուածք, իրանց պատերազմական գերիներին, որոնց տան ծառայի դեր էին տալիս, իրանց կանանցն ու սրղոցը, իրանց անային անասուններին — ուղա, եզ, ջորի — մի խօսքով իրանց ամբողջ հարստութիւնը (Կիրակոս 122): Դաշտում ու ճանապարհին նրանք վրանները տակ էին ապրում: Նրանց կառքերն ու սայլերը կրողները ձիերն ու եղներն էին (Կիրակոս 205, 206): Այդ հանգամանքն իսկապէս կարող էր մոնղոլների պատերազմական գործողութիւնները դանդաղացնել. բայց հակառակ դրան մենք տեսնում ենք, որ թաթարները զարմանալի արագ ու յանկարծակի, անսպասելի կերպով յարձակուել գիտեն և շնորհիւ իրանց ամուր ու հաստատուն վճռականութեան՝ ամենուրեք յաջողութեան դափնիներ են քաղում:

Թէպէտև նրանք հորդայի կեանք էին վարում, բայց նրանց հորդաները ռազմապիտական կազմ ունէին: Հեթում Պատմիչի մի տեղեկութիւնը կայ մէջ տեղը, որ այլ կողմերից էլ հաստատուում ու վկայւում է: Ըստ այդ տեղեկութեան, Չինգիզխանը կարգադրել է, որ իւրաքանչիւր տաս թաթարի վրայ մի տասնապետ լինի, իւրաքանչիւր հարիւր թաթարի վրայ մի հարիւրապետ, իւրաքանչիւր հազարի մի հազարապետ և իւրաքանչիւր տասնհազարի վրայ մի բիւրապետ կամ գլխաւոր վերակաջու: Ուրեմն զօրամասի գլխաւոր չափ ստանազարն է քրուրը, իսկ փոքրագոյն միութիւնը՝ տասն էր: Ահա այս եղանակով առաջին մեծխանը իւր ժողովրդին պատերազմական խիստ կազմակերպութիւն է տալիս, որը ոչ պակաս նպաստել է մոնղոլների պատերազմական յաջողութիւններին¹): Թա-

1) Նոյն բանը գտնում ենք նաև Plano-Carpini-ի մօտ, որն ասում է «Chingis-can ordinavit ut decem hominibus praeponeretur unus, et ille secundum nos appellatur decanus; decem autem decanis

թարական հորդաներն ու ցեղերը խաղաղ ժամանակ ևս պատերազմական այդպիսի կազմակերպութիւն ունէին: Նրանց համար գերագոյն առաքինութիւնը կրտսերի հնազանդութիւնն էր դէպի մեծը: Որդին պարտական էր իւր հօրից ակնածել և նրան յարգել ու հնազանդուել. կրտսեր եղբայրը՝ աւագ եղբօրը, կէներ՝ մարդուն: Իւրաքանչիւր յաջողութեան առաջին պայմանը անպայման յաջողութիւնն էր համարւում: Նրանց գալն այնքան արագ էր ու այնքան յանկարծակի, որ տեղական ժողովուրդներն ու նրանց իշխանները երբեք ժամանակ չունեցան քիչ թէ շատ կարգին դիմադրութիւն կազմակերպելու. նրանց հարուածները շանթեր էին: «Սոսկալի մրբկի նման եկան նրանք մեր աշխարհը» — ասում է Օրբելեանը: Անխոնջ էին նրանք գործելու մէջ և ճարպիկ ու արագ ինչպէս եգիպիւր (Կիրակոս 127):

Մարդիկ գլուխները կորցրած այս անարկու թշնամիների երևալովը, խմբերով թողնում էին իրանց բնակավայրերը և փախչում էին երկրի ամուր բերդերն ու ամբողջները:

praeponeretur unus qui centenarius nominatur; decem vero centenariis praeponeretur unus qui millenarius appellatur; decem vero millenariis praeponeretur unus, et ille numerus vocatur tenebrae epud eos—287. Plano-C. մոնղոլական թուման խօսքը չի հասկացել. կայ «գուման» և «թուման» բառեր. թուման նշանակում է 10,000, իսկ երկրորդաբար նշանակում է նաև շատ, անալին քանակութեամբ. իսկ դուման նշանակում է խաւար, teneber. Ահնայայտի է, որ Pl. Carpini-ն երկու բառերի նշանակութիւնները իրար է խառնել: Ռուսերէն ТѢМА խօսքը այդ երկու նշանութիւնն էլ իւր մէջ ունի. Ssu M. d' Avezac 182. Պատերազմական այս բաժանման մասին բոլորովին միատեսակ տեղեկութիւններ են տալիս նաև Aboul-Ghâzi 144, և Marco-Polo 70 c. 89—90. Բարտոլլը իւր արժէքաւոր գրքում ասում է. «Զօրքի մէջ գլխաւորներն էին—ինչպէս և իւրաքանչիւր թափառական մի ժողովրդի մէջ—տասնապետները, հարիւրապետները, հազարապետները և բիւրապետները» (415). Այդպիսի բաժանումն ուրեմն իրանց թաթարների գիւտը չէ. նա չինական ծագում էլ չունի, որովհետև չինացիք այդ մասին խօսում են որպէս մի բանի մասին, որ իրանց շատ անձանութ է. Ssu Ta. Schieman, Russland, Polen u Livland I 153.

Մանդոլները շատ յաջող նետաձիգներ էին. փոքր հասակից արդէն նրանք զբաղուում էին այդ գործով ու իրանց փորձառութեամբ ու ճարպիկութեամբ նուաճուած ազգերի գերազոյն գովեստին էին արժանացել: Ժամանակի հայ պատմիչները թաթարներին նոյն իսկ յատուկ նետող անունն են տալիս և յաճախ բաւականանում են այդ անունով, երբ թաթարների մասին են խօսում. Մաղաքեա արեղան իւր գործը նոյն իսկ հետեւեալ կերպով է անուանում. «Պատմութիւն ազգին նետողայ»²⁾:

Թաթարներն սկզբում ազատ դաշտերին և գիւղերին են տէր դառնում: Առանց զժուարուութեան ու անարգել աւերում ու կոտորում են երկիրը, յափշտակում են ամբողջ հարստութիւնը, կենդանիները, շարժական ամբողջ կարողութիւնը. բնակիչներին գերի են վերցնում և իրանց ծառաներ շինում: Այդ աշխատանքն ի հարկէ զժուար չէր մանդոլների համար, պատերազմական այնքան էլ մեծ արուեստի կարիք չունէին նրանք մի անպաշտպան ու անզէն ժողովրդի դիմաց: Երկրի տէրերը իրանց ոսգմիկ մարդկանցով ու ստացուածքով քաշուել էին, ամուր վայրերում ապաստան գտել: Երկրի ամբողջ վիճակն այսպէս պէտք է պատկերացնել. մի շարք բերդեր ու հաստատուն, ապահով ամրոցներ, որոնց պատերի յետևում երկրի իշխաններն ու հարուստները, բնակչութեան մի մասն էլ—ապաստան գտած. մնացած մասը բաց էր, անզէն

2) Վրացի տարեգիրն ևս մանդոլների ճարպիկ ու փորձուած նետաձիգ լինելու մասին տարբեր կարծիք չունի. Brosset 486.—Նոյնը և Plano-Carpini. Մա գրում է. «Viri nihil operantur omnio exceptis sagittis; et etiam aliquantulum de gregibus habent curam; sed venantur, et se exercitant ad sagittandum: omnes enim a parvo usque ad magnum sagittarii sunt boni; et statim pueri eorum, quando sunt duorum vel trium annorum, incipiunt equitare, et equos regunt et currunt in eis; et dantur eis arcus secundum suam aetatem, et instruuntur ad sagittandum: agiles enim sunt valde necnon et audaces» 247.—Marco-Polo-ն ևս թաթարներին գովում է որպէս ճարպիկ աղեղնաւորներ և անուանում է նրանց զէնքերը—աղեղ, նետ, թուր և լախա. I cap. 70, 83.

ու անպաշտպան—անեղ թշնամու կողոպուտների ու սրածուծեան աւար:

Ազատ դաշտերի ու տափաստանների զբաւումից յետոյ թաթարներն անցնում են բերդերի նուաճմանը: Ահա այստեղ է, որ նրանք հանգէս են բերում մի նուրբ և փորձուած արուեստ: Հաստ ու ամուր պարիսպները նրանց նետերի առաջ կանգնած էին անվնաս ու անվախ, ինչքան էլ այդ նետերը ուրիշ տեղ նպատակից չվրիպէին: Ուստի թաթարներն ստիպուած էին բերդերի ամուր պատերի դէմ պաշարոգական մեքենաներով գործել—իսկ այդտեսակ մեքենաներ նրանք շատ ունէին: Կատապոլլո կոչուած այդ մեքենաները նրանք բարձրացնում էին մինչև պարիսպները և այնտեղից իրանց նետերի տարափը թափում էին պաշարուածների, զինւորների վրայ այնպիսի արագութեամբ և անվրիպութեամբ, որ ահագին աւերած էին գործում նրանց շարքերում³⁾: Եւ եթէ այդ մեքենաներն էլ երբեմն չէին հասնում իրանց նպատակին, այն ժամանակ թաթարները փորում էին պարիսպների տակ և այդ եղանակով փուլ էին բերում վիթխարի պարիսպները և բացուած ծակերով ներս էին խուժում դէպի ամրոցը: Բերդերից շատերը շրջապատուած էին արուեստական փոսերով: Թաթարները այս արգելքների առաջն էլ գիտէին առնել. նրանք այդ փոսերը լցնում էին զանազան բաներով, փայտով, քարով, հողով և այդպէս մօտենում պարիսպներին:

Ինչպէս վերևում արդէն ակնարկեցինք, երկիրը բազ-

3) Կիրակոս 127, 24, 25, 36, 139. Մաղաքիա 15. Հեթում 47. Quatremère 134, 35, 36. Plano-Carpini-ն գրում է. Munitiones in hunc modum expugnant. Si talis est munitione ipsam circundant, imo aliquando ita sepiunt ut nullus possit ingredi vel exire et pugnant fortissime machinis et sagittis et nec die nec nocte cessant a praelio at illi, qui sunt in munitionibus non qui escant.—Եւ մի փոքր յիտոյ. Haec arma debent habere: arcus bonos et fortes et ballistas quas multum timent»—Plano-Carpini 325. Պլանո-Կարպինիի—տուած տեղեկութիւններն այս մասում ևս շատ մանրամասն և ճշմարտագատուում են:

մաթիւ լեռնաշղթաներով և խոր ձորերով բնական գաւառների էր բաժանուում, այնպէս որ միացեալ ուժերով մի ընդհանուր միահամուռ պատերազմական գործողութիւն կատարելն անհնարին էր համարեայ: Բայց թաթարներն իրանց շրջահանցողութեամբ այս բնական դժուարութեան առաջն էլ են առնում: Նրանք հետևում են երկրի բնական դիրքին և ըստ այնմ յարմարեցնում իրանց կարգադրութիւնները: Իրանց ուժերը նրանք բաժանում էին զանազան զօրամասերի և իւրաքանչիւր զօրամաս մի փորձուած զօրապետի ղեկավարութեամբ դուրս էր գալիս իրան բաժին ընկած երկրի մէջ եղած բերդերն ու ամրոցներն առնելու: Բաժանման դէպքում զլիսաւոր հիմքը վիճակ ձգելն էր: Վճիռներ կայացնելու այս ձևը — ամեն բան պատահմունքին թողնել — թաթարների մօտ շատ սովորական էր: Թերևս հէնց այս երևոյթին պիտի վերագրել մասամբ նաև այն, որ թաթարներին — գոնէ նրանց յայտնուելու առաջին ժամանակը — անմիաբանութիւնն ու երկպառակութիւնը շատ քիչ է նկատուում:

Քաղաքների ու բերդերի պաշարման և առման ժամանակ թաթարները գործ էին դնում մի տակտիկա, որ համարեա ամեն նման դէպքում հանդէս է գալիս: Պաշարումից առաջ նրանք միշտ իրանց ղեկավարներն են զրկում այդ քաղաքն ու պահանջում հնազանդութիւն, զինաթափութիւն և լիակատար հպատակութիւն: Թոտտանում են խնայել և մեղմ վարուել քաղաքացոց հետ, նրանց կեանքը և շատ անդամ նաև ստացուածքը պահել անվնաս: Այս տակտիկայի հիմքն այն էր, որ թաթարները այդ երկիրները գալիս էին ոչ իբրև լուկ կողոպտիչներ, այլ տեական նուաճողներ և տէրութիւն հիմնողներ: Այս նոր երկիրների մէջ նրանք բնական, հաւատաբիւմ և վատահելի օգնականների, յենարանների կարիք ունէին, որպէս զի զրանց միջոցով երկրին աւելի հեշտ և աւելի շուտ տէր լինել կարողանային: Այս նկատմամբ շատ նշանակալից են մի թաթար գեներալի հետևեալ խօսքերը. «Մեծխանից մենք հրաման չունենք սպանելու նրանց, որոնք մեզ կամովին

հնազանդում են»⁴⁾: Սա նրանց զլիսաւոր սկզբունքն էր նուաճողական գործողութիւնների ժամանակ: Եսկանը հնազանդութիւնն էր, անպայման հպատակութիւնը և կամովին հարկատուութիւնը. միայն այն ժամանակ կարելի էր յուսալ, որ թաթարները նրանց կեանքին վնաս չեն տայ⁵⁾:

Օտար աշխարհներում թաթարները գործում էին շատ յաճախ տեղային պատերազմիկ ուժերի օգնութեամբ. քիչ չի պատահում, որ օտար իշխանները թաթար գնդերի զօրապետներ էին կարգում: Թաթարներն ամենուրեք աւատական պետութիւններ էին հիմնում և իրանց ու օտար տէրերի մէջ աւատական յարաբերութիւն էին ստեղծում: Նուաճուած իշխաններն ու մեծամեծներն ամենից առաջ պարտական էին իրանց մարդկանցով պատերազմական ծառայութիւն մատուցանել իրանց նոր տէրերին: Թաթար-

4) Կիրակոս 180. Չինգիզխանը Չարմազանին և նրա ընկերներին հետևեալ հրամանն է տալիս. «Partout, ou ils iraient d'épargner et de traiter doucement quiconque demanderait grace, mais d'exterminer tous leurs ennemis» — Prossert 511.

5) Այդ պատճառով է, որ թաթարները մեղմ ու խնայող են Սերասիայի (Կիր. 155. Մաղ. 16) Տիրիկէի (Կիր. 155), Դամասկոսի (Կիր. 149) նկատմամբ. նոյն այդ պատճառով Փոքր Հայոց Հեթում թագաւորի տէրութիւնն անվնաս ու անխախտ է մնում: Բայց որտեղ թաթարներին կամաւոր հնազանդութիւն չեն յայտնում, թաթարները նրանց նկատմամբ վայրագորէն և անխնայ են վարում. հմտ. հետևեալ քաղաքները — Անի (Կիրակոս 139), Բաղդատ (Կիրակոս 222) Կարին (Մաղ. 13, Կիր. 152) Կեսարիա, Երզնկա (Մաղ. 14) Մարաիրոսաց քաղաք (Կիր. 125. 26) Հալեպ (Կիր. 149) և այլն: Մահմեդական աղբիւրներն ևս հաստատում են մտնողների այս տակտիկը: Մանգոլխանը իւր Հուլու եղբորն առում է, երբ սա ճանապարհ է ընկնում դէպի Պարսկաստան ու Միջագետք... Si le khalife de Bagdad s'empresse de se rendre hommage et de se soumettre, garte-toi de le molester en rien, mais s'il montre de l'orgueil, et si ses paroles comme ses sentiments paraissent peu sincères, traite-le comme tu auras traité les autres ennemis». Raschid-Eldin, I, 143. Նոյն ժամին համեմատել նաև Aboul-Ghâzi-ի մօտ II, 125.

ների համար այդ շատ կարևոր էր, որովհետև նրանք օտար երկրներէ տեղական հանգամանքներն ամեն անգամ չէին իմանում հարկաւոր մանրամասնութեամբ: Այդ իշխաններն այժմ պարտական էին թաթարական բանակը առաջնորդել, մի բերդից միւսը տանել և ամրոցների աւժան և աւերման ժամանակ եռանդուն աջակցութիւն ցոյց տալ: Այդպէս էլ Հայաստանի, Վրաստանի և Աղուանքի նուաճման ժամանակ տեղական իշխանները թաթարներին շատ են օգնել: Իրանով կարելի է բացատրել թաթար զօրապետների չափազանց մեղմութիւնը մի քանի հայ և վրացի մեծամեծների նկատմամբ: Այդպիսի ուժերից օգտուել է մեծ մասամբ Բաշու զօրապետը: Նախ քան Փոքր-Ասիա շարժուելը նա հրամայում է հայ և վրացի իշխաններին հաւաքուել ու միասին Արևմուտք անցնել: «Նա յաջողում է շատ ճակատամարտներ. բայց նրա յաղթութեան պատճառները հայ և վրացի իշխաններն էին, որոնք ճակատամարտի առաջին շարքերումն էին կանգնած և միշտ առաջիններն էին, որոնք թշնամու վրայ էին յարձակուում. նրանցից յետոյ էր միայն, որ գալիս էին թաթարները իրանց նետ-աղեղներով» (Մաղաք. 14): Այս գիծն ևս յատուկ է մոնղոլների պատերազմական տակտիկային: Օտար իշխաններն ամենքը պարտաւոր էին միշտ առաջուց գնալ ու գտնուում էին շարունակ երկու կրակի մէջ—մի կողմից թաթարների, միւս կողմից թշնամու: Այդպիսով անկարելի էր նրանց համար այլևս փախուստ, դաւաճանութիւն կամ անհաւատարմութիւն: Նրանք պէտք է քաջաբար կռուէին—այն ժամանակ կարժանանային մեծ պատիւների և գովասանքի—և կամ երկու թշնամիների մէջ բռնուած՝ ոչնչանային:

Հնթում Պատմիչը մի շատ արժէքաւոր բնութագիր է տալիս թաթարների ամբողջ ռազմադիտական արուեստին և տակտիկային վերաբերեալ: «Որպէս հեծեալներ—նրանք գերազանց են, ինչպէս և շատ լաւ աղեղնաւորներ են, բայց իրանց կարճ ազդրները պատճառով վատ ու թոյլ հետևակներ են: Պատերազմի խառնուածքում նրանք այն-

քան վարժ են, որ նրանցից իւրաքանչիւրն առանց նոյն իսկ առաջնորդի իր անելիքը շատ լաւ գիտի և յաջողութեամբ զլուս է բերում: Ամուր վայրերի և ամրոցների պաշարման ժամանակ նրանք չափազանց խելօք, զգոյշ և սրամիտ են: Գլխաւորապէս նրանք աշխատում են թըշնամուն յանկարծակիի բերել և շրջապատել: Նրանց համար փախուստը ամօթ չէ, եթէ դա օգտակար է: Նրանք կարողանում են կռիւր այնպէս նախապատրաստել, որ դա երբ որ նրանք կամենան, միայն այն ժամանակ է սկսուում և ոչ թէ այն ժամանակ, երբ թշնամին է կամենում: Եթէ նրանք ճակատամարտից խուսափել են ուզում, հակառակորդը երբէք չի կարողանում նրանց ստիպել կռիւն ընդունելու: Նրանց հետ կռուի բռնուելը շատ վտանգաւոր է, որովհետև նոյնիսկ ամենափոքր ճակատամարտերի մէջ նրանք շատ աւելի մարդ են սպանում և վիրաւորում, քան թէ ուրիշ ազգեր աւելի մեծ կռիւների մէջ: Դա անշուշտ ճարպիկ նետածիգ լինելու արդիւնքն է. որովհետև նրանց նետերը թափանցում են համարեա զրահների բոլոր տեսակները. իսկ իրանք և իրանց ձիերը կրում են միայն կաշեայ զրահներ: Կռիւների ժամանակ, հէնց որ յաղթուելու եղանկագամ ու կարգով յետ են քաշուում ու նահանջում. բայց նրանց հալածելը չափազանց վտանգաւոր է, որովհետև նրանք փախչելիս էլ յետ դառնալով շատ լաւ նետել զիտեն և այդ եղանակով վիրաւորում են թշնամուն: Բայց հէնց որ տեսնում են, որ հալածող թշնամու շարքերը խախտուում են, իսկոյն նորից յետ են դառնում արագութեամբ և շատ անգամ այդ կերպ յաղթութիւն տանում: Թաթարական զօրամասերը կամ գնդերը այնքան էլ մեծ չեն երևում արտաքուստ, որովհետև պինդ և խիտ շարքերով են առաջ շարժուում, այնպէս որ թաթարական 1000 մարդանոց մի գունդ հազիւ թէ շայնքան մեծ թուայ, որքան 500-անոց մի օտար գունդ»⁶⁾:

6) *Shu* նաև Th. Schiemann, Russland, Polen u. Livland 153.
—154.

Բերենք նաև մի այլ ժամանակակցի—այս անգամ Արևմուտքի հեղինակի ընդհանուր նկարագրութիւնից մի քանի համապատասխան կտորներ: XIII-րդ դարի պատմիչ Թոմաս Սպալատոցին գրում է իւր հայրենի քաղաքի պատմութիւնը մինչև 1266: Այդ պատմութեան մէջ նա մի ընդհանուր բնութագիր է տալիս մոնղոլների ռազմագիտական արուեստի և պատերազմական գործի մասին: Այդ բնութագրից մենք վերցնում ենք հետևեալ տողերը, որոնք միևնոյն ժամանակ արժէքաւոր լրացումն ու հաստատումն են մեր աղբիւրների համար: Նա գրում է. «Նրանց զրահները պատրաստուած են անասունների կաշիներից, որոնք մի քանի շերտով իրար վրայ են դարսուում, այնպէս որ այդ զրահը բոլորովին անթափանց է դառնում: Մաղաւարդները շինում են երկաթից և կաշուից. սրերը կեռ են... Դրօշակները փոքր են, սպիտակ ու սև գոյներով, ծայրին մի փունջ բրդով: Նրանց ձիերը մեծ չեն բայց զմացկուն են և ասնող. ժայռերի, քարերի ու քարափների վրայով մագլցում են նրանք առանց պայտերի—այծերի պէս... Թաղիքից ու կաշուից են պատրաստում իրանց վրձնները. նրանց ձիերը այնպէս են վարժուած, որ մարդը ուր էլ որ դառնայ, ձին շան նման հետևում է նրան: Մարդիկ ինչքան էլ որ բազմաթիւ լինեն—աղմուկ չեն հանում, այլ լուռ ու մունջ առաջ են շարժում և լուռ ու մունջ էլ կուռում են... Թաթարների անարկու նետերը անվրէպ թափ են անցնում ու անկասկած մահ հասցնում պատահողին. չկայ ոչ մի զրահ, ոչ մի վահան կամ ընդհանրապէս զրահաւորութիւն, որ չձակուի թաթարի ձեռքից ուղարկուած նետի թափից... Աշխարհիս երեսին չկայ ոչ մի ժողովուրդ, որ հասկանայ թշնամուն այդպէս հարուածել, մանաւանդ բաց ճակատամարտի մէջ—լինի դա յանդուգն քաջութեամբ թէ խորամանկ խելօքութեամբ»⁷⁾:

7) Strakosch-Grossmann: Der Einfall der Mongolen, Seite 28—29. H. Delbrück-ը իւր բազմահատոր գործի մէջ «Geschichte der Kriegskunst»—անտես է անում մոնղոլական ամբողջ շրջանը. որովհետև իւր թէ «Չինգիզխանի և Թիմուրի գլուխ բերածները

Կարգի վերահաստատումն եւ հարկահանութիւն.

Հայկական աղբիւրների մէջ տեղեր կան, ուր որոշ չափով կարելի տեսնել, որ թաթարները խաղաղասիրական հակումներ կամ ցանկութիւններ էլ են ունեցել: Ամենից լաւ կարելի է այդ տրամագրութիւնը Մաղաքիայի մօտ տեսնել: Համաձայն նրա պատմութեան—մոնղոլները նուաճողական գործողութիւնների ժամանակ և զրահից անմիջապէս յետոյ իրանց նուաճած երկիրների մասին զանազան կարծիքների են եղել, յատկապէս այդ երկիրների կառավարութեան և տիրապետութեան ձևի նկատմամբ: Շատ լաւ հասկանալի էլ է այդ: Առաջին վայրագ ու արիւնախում թաթարները մի գաղափար ունէին միայնաւեր ու կողոպուտ, խաղաղ բնակչութեան անխնայ կոտորում ու ստացուածքի իւրացում: Այդպէս էին եղել նրանք ամբողջ ճանապարհին մինչև Կովկաս—այդպէս էին սկզբում և այստեղ:

Բայց շատ շուտով մոնղոլ գեներալները մէջ այդ մասին կարծիքները բաժանուում են: Չարմաղանը տիրապետական առողջ և ապահով բնագրից մղուած հակառակորդ է դուրս գալիս այն բարբարոս արիւնարբու հակումներին: Նա խելօք և հեռատես մարդ էր և շատ լաւ տեսնում էր, որ նորահաստատ մոնղոլական պետութեան զանաձարանը միշտ գատարկ կըմնայ, եթէ երկիր նոր տէրերը խաղաղութիւն չբերեն իրանց հետ: «Երկիրն առանց այն

վերջի վերջոյ ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ նոմադներին յատուկ»—III, 487. Դրա հետ միաժամանակ Դելբրուքը շատ բան է վերագրում Օսմանցիներին որպէս նրանց բոլորովին յատուկ, մինչդեռ այդ շատ բանը դեռ մոնղոլների մէջ տեղական ու բնական էր ու նրանց մէջ բազմիցս կիրառութիւն գտած: Չարմանալի էլ չէ, թուրք-թաթարական գնդերը բոլորն էլ Բարձր ու Խորին Ասիայից էին գալիս և ներքուստ բոլորն էլ ազգակից էին:

էլ աւերակ է դարձել—ասում է նա միւս գեներալներին, որոնք պահանջում էին կոտորել ամբողջ ազգաբնակութիւնը, — մենք պարտաւոր ենք մարդկանց հնարաւորութիւն տալ, որ նրանք կարողանան երկրագործութեամբ պարապել և մշակեն երկիրը, որպէս զի մենք էլ կարողանանք նրանց աշխատանքի կէսը առնել»: Չարմաղանի խկական միտքն այն էր ուրեմն, որ նուաճումից յետոյ մի ապահով, խաղաղ պետութիւն հիմնուի—ի հարկէ այն չափով, ինչ որ այն ժամանակուայ հանդամանքների մէջ հնարաւոր էր: Նա յաղթում է և մեծխանը, որին Չարմաղանը գանդատուել էր այդ մասին, նորից է հաւաստիացնում Հայաստանի նուաճողին իւր համակրութեան և սիրոյ մէջ ու նորից հրամայում է. «Երկիրներն նուաճել, օրէնքներ ստեղծել, բարեկարգութիւն մտցնել և հպատակներից աւատական տուրքեր առնել»: Նոցա գլխաւոր սկզբունքն էր ուրեմն որ և է հակառակութիւն, դիմադրութիւն խորտակել—բայց խաղաղ և հպատակ ժողովրդին ձեռ չտալ: Իհարկէ այդ սկզբունքը շատ անգամ լուր սկզբունք էր մնում և իրականութեան մէջ յաճախ դրա բոլորովին հակառակն էր կատարւում. բայց Չինգիզիւսանի պատուէրը իւր ուժեղ ազդեցութիւնը միշտ ունենում էր թաթար գեներալների վրայ և շատ յաճախ նրանց յետ էր պահում աւելորդ ու վնասակար կողոպուտից կամ աւերից:

Թաթար զօրապետները սովորութիւն ունէին աւերուած կամ կիսակործան աւաններն ու քաղաքները, դաշտերն ու գաւառները նորից վերաշինել տալ, երբ ռազմական աղմուկը լուր վերջացել էր¹⁾: Այդ տեսակէտից շատ բնորոշ են Կիրակոսի հետևեալ խօսքերը. «Երբ ամբողջ երկրի նուաճումը վերջացել էր, թաթարները հրաման են արձակում, որոնք հրից ու սրից զերծ էին մնացել, իւրա-

1) Raschid-Eldin-ը բերում է Մանգուխանի խօսքերը ուղղուած իւր եղբայր Հուլաու խանին, երբ սա զուրս էր դալիս գէպի Արևմուտք. «Occupe-toi de repeupler les pays que la guerre aura devastés». I, 145. համեմատել Ռէյ, Սպահան, Գանձակ և Կաբլին քաղաքների վերաշինութիւնը. Կիրակոս 123, 125, 162.

քանչիւրն իւր երկիրը, քաղաքը կամ գիւղը գնայ, իւր առն ու տեղը վերաշինի և սկսի խաղաղ ապրել և իւր նոր տէրերին հնազանդութեամբ ծառայել: Եւ երկիրն սկսում է կամաց կամաց ծաղկել» (Կիրակոս 141). Նոյն պատկերը համարեա նոյն խօսքերով գտնում ենք Մաղաքիայի մէջ (32—33).

Իրանց յաճախակի թափառումների և մարշերի համար թաթարները կարիք ունէին լաւ ճանապարհների և փողոտաների, մանաւանդ որ նրանք յաճախ շրջում էին իրանց սայլերով, կառքերով, իրանց կանանցով ու երեխաներով, իրանց վրաններով ու ամբողջ անով: Բայց այդպիսի լայն ճանապարհներ չկային կամ շատ քիչ էին Հայաստանում, Վրաստանում և Աղուանքում: Թաթարներն այժմ իրանք են նոր ճանապարհներ շինում: Նրանք անցանելի են դարձնում սարերի անցքերն ու կրճերը, հարթում հաւասարեցնում են բնական ճանապարհները և այդպիսով երկրի գանազան մասերի համար ապահովում են արագ հաղորդակցութիւն: Բայց այդ փողոցները մաքրում են բազմաթիւ աւազակներից, որոնք օրը ցերեկով խանդարում էին իւրաքանչիւր հաղորդակցութիւն ու ճանապարհորդներին սպանում ու կողոպտում էին²⁾:

Երկրի մշակութեան, վերաշինութեան հետ առաջ էր գնում նաև բնակիչներին հարկահանական խիստ սխտեմի ենթարկելու գործը: Երբ թաթարներն ամբողջ երկիրը նուաճեցին պրծան և երբ նուաճողական շրջանը հեռագնեւտէ մեղմանալ սկսեց, սկսեցին նուաճուած երկիրը սիստեմատիկ կերպով և որոշ հաստատուն կարգերի համաձայն հարկատուութեան ենթարկել, մի բան, որ նրանք մինչ այդ կամայականօրէն ու անկանոն կերպով էին արել: Բնակիչները, որպէս նուաճուած տարր պէտք է ամբողջ աշխատանքն իրանց վրայ վերցնէին սրբան կարելի է—ճոխ

2) Մաղ. 23, 32. Կիր. 174, 175, 218, 227. Raschid-Eldin I 401. Բարսուղը Գուաշմիդի հետևեալ նկատողութիւնը (փոքրիկ գրուածքներ III 609) շատ տեղին է համարում. «Մոնղոլական նուաճումները հաղորդակցութեան այնպիսի մեծ ծաղկումն առաջ բերեց, որի նմանը աշխարհը դրանից ոչ առաջ և ոչ էլ յետոյ տեսաւ»: — «Վուլաուրական տարրերը, որոնք այդ ժամանակ Միջին Ասիայում էին—իրար հետ մշտական շփման մէջ էին»:—Zur geschichte des Christentums in Mittelasiien bis zur mongolischen Eroberung S. 67.

ու գուրեկան դարձնէին: Բայց ամենից շատ նոքա պարտաւոր էին պետութեան գանձարանը լցնել: Այս նպատակի համար երկիրը ենթարկուած են հարկային խիստ սխտանմի:

Կարախորումից Մանգու մեծխանը և Վոլգայի ափերից Բաթու մեծ գորապետը 1254—55 թուերին մի խելօք և ճարպիկ հարկահան են ուղարկուած դէպի Հայաստան, Վրաստան և Աղուանք — ժողովուրդը համարելու և վրան հարկ գնելու համար: Նրա անունը Արղուն էր. մի քանի ընկերներով սա գալիս է և եռանդուն կերպով իւր գործին անցնում: Բնակչութիւնը խիստ տանջուած էր հարկահանների երկաթէ ծանրութեան տակ: Նրանք հարկ էին գնում հարստութեան և եկամուտի բոլոր ազբիւրների վրայ: «Իրանով էլ անբաւական—հարկ էին գնում կրկնակի կերպով քաղաքներում և գիւղերում եղած բոլոր գործաւորների վրայ, ձկնաբանների վրայ, որոնք լճերում և գետերում ձուկն էին բռնում—հարկի տակ էին գնում բոլոր հանքերն ու երկաթանոցները, նաև ներկարարանոցները» (Կիր. 210): Համարում էին բոլորին, որոնք տաս տարեկանից բարձր էին, համարում և հարկի տակ էին գնում. միայն կանայք էին ազատ մնում (Կիր. 210): Նշանակուած է Ղլխահարկ և «իւրաքանչիւր գլուխ պարտաւորուած է վճարել հարիւր լիտր գարի, յիսուն լիտր գինի, երկու լիտր բրինձ, երկու պարզ յարդ, պարան, մի սպիտակ (արծաթէ դրամ), մի պայտ: Այդ հարկը Հուլաւուն էր դրել և կոչուում էր թաղար: Թաղարը յետոյ փողի է վերածուած և իւրաքանչիւր գլուխ պարտական էր այնուհետև տարեկան կամ 7—8 դանեկան վճարել կամ անկարողութեան դէպքում պարտական էր մահմեդականութիւն ընդունել: Այս դէպքում հարկը կոչուում էր խարամ, կամ խարճ: Բացի այդ կային և այլ հարկեր. մալ—տաւարի հարկ էր սա, իւրաքանչիւր քսան ընտանի անասուններից մի կենդանի և քսան սպիտակ. խապչուկ—դա էլ տաւարի հարկի մի տեսակն էր³⁾: Ընտանի կենդանիներից ձին ամենից շատ էր

3) Կիրակոս 210. Մաղ. 22. Վարդան 182. Մանանդեան 121—122. Վրացի տարեգիրը մի ուրիշ հարկ էլ է յիշում: Թեֆլիզ քաղաքում մի հարկահան կար «qu'il levait l'impôt sur chaque agneau ou mouton acheté pour la cuisine même du roi: c'est ce qu'on appelait thaghma» —Brosset 556. Թաթարների հարկերի բոլոր տեսակները հաւաքուած են պրֆ. Շիմանի գրքի մէջ. Russland Polen n. Livland I, 315.

գնահատուած թաթարների կողմից, որովհետև ամենից շատ էին գործածուած նրանք: Նրանց ճանապարհորդութիւնը միշտ ձիով էր—խաղաղութեան միջոցին նոյն իսկ իրանց ժամանակի մեծ մասը նրանք ձիերի վրայ էին անցկացնում: Հայկական երկվարները—արագոտն և փոքր—պէտք է որ թաթարների յատուկ ուշադրութեան առարկայ եղած լինէին և իսկապէս եղել էլ են: «Թաթարները դատարկուած են երկիրը ձիերից և ջորիներից. ոչ ոք չէր կարող ձի պահել ուրիշ նպատակների համար, բացի պատերազմի ծառայութիւնից» (Կիրակոս 143):

Հարկատուութեան ենթարկուած է ամենայն ինչ և ամեն ոք. բացառութիւն են կազմում միայն եկեղեցիները, վանքերն ու հոգևորականները:

Բացի նուաճուած երկիրներից թաթարական գնդերն ևս պարտական էին իրանց ունեցածի մի տասներորդը մեծխանին աւլ, որպէս հարկ (Կիր. 135): Նուաճողական կռիւների ժամանակ թաթարական բանակը սկսած գններալներից մինչև ամենահասարակ զինւորը մեծ հարստութիւն են դիզում: Ամեն անգամ, երբ որ և է քաղաք էին առնում, լաւ կողոպտում և յափշտակում էին նրա մէջ եղածը և թաթար զինւորը գնալով հարստութեան տէր էր դառնում: Ամենայն թանգազին ու արժէքաւոր բան իրան էր իւրացնում թաթար զինւորականը և այդպիսով պետական գանձարանը զրկուած էր իւր կարեւորագոյն ազբիւրից: Այժմ հրաման է գալիս պետութեան կենդրոնից, որ թաթարական բանակն ևս պարտական է իւր հարստութեան համեմատ մասնակցել պետութեան գանձարանի լցուելուն: Դա Գուրկ մեծխանի հրամանն էր և համապատասխան էր անշուշտ իրերի բնական պայմաններին:

Մասամբ գրանով էլ բացատրելի է, որ թաթարների ընչասիրութիւնն ու ազանութիւնն աւելի մեծանում է: Թաթարական զինւորականն աշխատում է այժմ այդ եղանակով կրած իւր կորուստներն հատուցանել աւելի մեծ կողոպուտով և աւելի անպատկառ շահագործումով: Միև կողմից հարկահաններն աւելի անկուշտ և խիստ են դառ-

նում: Ժողովուրդն ու նրա իշխանները տալիս էին ամեն բան, ինչ որ ունէին, բայց և այնպէս օտարները չէին կշտանում: Շատ իշխաններ ծախում էին իրանց ստացուածքը, բերդերն ու ամրոցները կամ գրաւ էին դնում, որպէս զի կարողանան անուր հարկերը վճարել: Բայց թաթարները միշտ մնում էին գեռ անբաւական և անկշտում: Ժողովուրդը թողնում է տափաստանները և սարերն է քաշուում, որպէս զի, թէև քաղքած և կարիքաւոր, կարողանար գտնէ կեանքի ապահովութիւն ունենալ: Իշխանները խմբերով հեռաւոր ճանապարհ են ընկնում դէպի Կարակորում մեծխանի մօտ—զանգատ տալու ազան հարկահանների վրայ և զինւորների անսանձ ստնձգութիւնների դէմ բողոքելու⁴⁾: Մեծխաները, որոնք իրանց նուաճած երկիրներից անազին տարածութիւններով էին բաժանուած և այդ երկիրների ներքին վիճակի մասին այնքան էլ ճշգրիտ տեղեկութիւններ չունէին միշտ, շատ անգամ բարեհաճ ունկնդրութիւն էին շնորհում այդ տեսակ զանգատաւոր իշխաններին ու թագաւորներին և զգալի կերպով մեղմացնում էին ստորագրեալ ժողովուրդների վիճակը:

4) Օրբելուհան 299. Կիր. 146, 208, 217, 229—30. Մաղաք. 22—23. Արղունի դէմ բողոքողներ կային նաև նրա քաղաքական թշնամիների միջից, որոնք նրա տակը փորում էին նրա պաշտօնը ձեռք բերելու համար: Արղունը մեծխանի արքունիք է հրաւիրում հաշիւ տալու: Հայոց թագաւորի Սմբատ եղբայրն էլ մեծխանի պալատումն էր այդ ժամանակ և Արղունին անձամբ շատ լաւ ճանաչում էր, ուստի և յօգուտ նրա վկայութիւն է տալիս և այդպիսով փրկում է Արղունի կեանքը: յիտոյ նրա հետ միասին գտնուում է Հայաստան և Վրաստան: Արղունի շնորհակալութիւնն այնուհետև արտայայտւում է նրանով, որ հարկահանական սխտեմը Հայաստանում համեմատաբար մեղմանում է և հողերական ու եկեղեցական կալուածքները ազատւում են հարկից:—Արղունը մեծ ազդեցութիւն է ձեռք բերում նաև Հայաստանում և Վրաստանում: Հուլաւու խանի որդու ժամանակ և նա անտեսական կառավարութեան գլուխ էր: Նրա մահը տեղի է ունեցել 1275 թ.: Տես S. Martin I, 281—282.

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն .

Մասենագրական-կենսագրական համառօտ ակնարկ գործածած հայ աղբիւրների.

ԺԳ դարը հայոց քաղաքական և մտաւոր կեանքի մէջ նշանակալից է նրանով, որ այդ ժամանակներից սկսւում է աւելի խիստ արտայայտուել ազգային կեանքի բոլոր շրջաններում քայքայման, տարրալուծման պրոցեսը: Մեծ Հայաստանում այդ օրերին մարում են Հայկական անկախ հարստութիւնների վերջին նշոյլները: Երկրի մեծ մասը ընկնում է մինչև այսօր տեղդ մահմեդական լծի տակ ու աւար է լինում երբէք չյոգեցող նոր տէրերի: Խանգարւում, ջլատւում է հողեր կեանքի զարգացումը. կեանքի և ստացուածքի անապահովութիւնը, անձի անազատ, մշտապէս վտանգաւոր դրութիւնը, երկրի շարունակաբար դատարկումը և բնակիչների անընդհատ աղքատացումը ոչ մի հնարաւորութիւն չեն թողնում այլ ևս կուլտուրական աշխատանքով պարապելու:

Մոնղոլների արշաւանքը վերջին մեծ հոսանքն էր, որ Հայաստանի վրայով անցաւ: Եւ ԺԳ դարն ևս մեր պատմութեան մէջ վերջին շրջանն է, երբ պատմագրութիւնը—որ միշտ հետևում է մեծ եղելութիւնների, և ծագիւում միայն այն ժամանակ, երբ ընդհանուր երկրի բախար շոշափող իրողութիւններ են կատարւում—մի անգամ ևս աչքի ընկնող պտուղներ է տալիս: Հանդէս են գալիս մի քանի պատմագիրներ, որոնք նպատակ են դնում յաջորդ սերունդներին հաղորդել իրանց նոր տէրերի՝ մոնղոլ—թաթարների մասին, մի նպատակ, որ նոքա շատ հեշտութեամբ կարող էին իրագործել, որովհետև հնարաւորութիւն ունէին անձամբ տեղն ու տեղը ուսումնասիրել եկւորներին: Շնորհիւ այս պատմագիրներին է, որ ԺԳ դարի

հայոց պատմագրութիւնը հարուստ է բազմաթիւ արժէքաւոր ու կարեւոր տեղեկութիւններով մոնղոլներէ քաղաքական զինւորական զործողութիւնների և նուաճումների, ինչպէս նաև նրանց զինւորական զորժելակերպի, նրանց սովորութիւնների ու կրօնական հասկացողութիւնների, այլ և նրանց արտաքին ու ներքին նկարագրի մասին, տեղեկութիւններ, որոնք ոչ միայն հաստատուում են հարևան և արևմտեան երկրների ժամանակակից պատմագրերի և ճանապարհորդների կողմից, այլ և այս վերջինների լրացմանն ու ստուգմանն են ծառայում: Եւրոպացի գիտնականները վաղուց է, որ հասկացել են հայկական այս աղբիւրների արժանիքը: Կրան ապացոյց կարող է ծառայել այն հանգամանքը, որ Եւրոպական դանազան լեզուներով բազմաթիւ թարգմանութիւններ, քաղաածքներ ու ուսումնասիրութիւններ կան այդ աղբիւրները վերաբերեալ: Յետագայում յիշեալ պատմագրերի մասին կենսագրական շատ համառօտ տեղեկութիւններ կը տանք, աշխատելով մինեոյն ժամանակ նրանց պատմական երկերի հրատարակութիւնների ու թարգմանութիւնների ամփոփ պատկերը ներկայացնել:

1. ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ.

Կ. Գանձակեցու կենսագրութեան միակ աղբիւրը նրա պատմական երկասիրութիւնն է: Ծնուել է Գանձակում 1201 թուին: (Կիր. 152 եր.) Ուսել է ժամանակի նշանաւոր ուսուցչի՝ Վանահան Վարդապետի մօտ: Նրա հետ էլ թաթարների ձեռքն է ընկել: յետոյ Վանական Վարդապետին փրկանքով ազատել են, իսկ Կիրակոս ծածուկ փախել է գերութիւնից: Նրա «Հայոց Պատմութիւնը» սկսում է ս. Փրիզոր Լուսաւորչից և ընդհանուր, խոշոր գծերով գալիս հասնում է իւր ժամանակները, երբ նրա զորժը դառնում է աւելի մանրամասն և հէնց դրա համար առաջնակարգ աղբիւր Հայաստանի և նրա հարևան երկրների պատմութեան համար: Հանդամանօրէն պատմում է նա մեզ թաթարների ծագման, նոցա յառաջխաղացման, զինւորական յաջողութիւնների ու նուաճումների մասին. այլ և նրանից իմանում ենք թաթարների արտաքինի, նրանց զինւորական հմտութեան, կրօնական ըմբռնումների

մասին: Իբրև աղբիւր նրան ծառայում են այն բերանացի պատմութիւններն ու տեղեկութիւնները, որ նա լսել է թաթարական բարձրաստիճան անձնաւորութիւններից: Կիրակոսի մեզ հայտնողած վերջին պատմական տեղեկութիւնը Հուլիւս Խանի մասին է 1265 թուին. այստեղ համարեա անսպասելի կերպով ընդհատուում է նրա պատմութիւնը: Աշխատանքի առաջին մասը նա գրել է 1241 թուին իսկ վերջինը—իւր վերջին տարիներում: Նա մեռած պէտք է լինի 1272 թուին, ուրեմն 71 տարեկան:

Նրա «Պատմութիւնը» առաջին անգամ լոյս է տեսել Մոսկվայում, Ոսկան Տէր Գէորգեան Յովհաննիսեանցի Չանքիւրով 1858 թ: Երկրորդ հայերէն հրատարակութիւնը Վիննտիլում՝ Միքիթարեան միաբանութեան մէջ 1865 թ. 8°, X+265. [Մեր ձեռքի տակ այդ հրատարակութիւնն է եղել]: Ֆրանսերէն լիակատար թարգմանութիւն M. Brosset-ի «Deux Historiens Arméniens Kirakos de Gantzag, Oukthanes d'Ourha» Պետերբուրգ 1870—71, 4°, 1—194: Հրատարակուել են նաև քաղաածքներ. M. Brosset: Additios et éclaircissements à l'histoire de la Georgie. St. Pétersbourg 1851, 412—437. E. Dulaurier, Extrait de l'histoire de Guiragos (Recueil des hist. des Croisades-ի մէջ, I 411—30): F. Dulaurier, Les mongols d'après les historiens arméniens I, Extrait de Kirakos (Journal Asiatique XV 1833, երես 193—214, 273—305). Կ. Ս. Паткановъ: Исторія монголовъ по армянскимъ источникамъ, Петербургъ, 1974, I—II (Պատկանեանի այս աշխատութիւնը մի հաւաքածու է մոնղոլների մասին խօսող հայ մատենագրութիւններից արած քաղաածքների: Այդ քաղաածքները ինչպէս և Պատկանեանի բոլոր թարգմանութիւնները ընթացակցում են բանասիրական, պատմական, աշխարհագրական նկատողութիւններ, որոնք շատ խնամքով կազմուած են): M. Petermann, Traduction latine de quelquel passage de Kirakos.

2. ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ.

Վարդան վարդապետը, որ Մեծ անունն է վատասելի յետնորդներից, 13-րդ դարի հռչակաւոր պէմքերից է: Վանական Վարդապետի մօտ Կիրակոսի հետ ամբարած իւր բազմաշատ գիտութիւններով, Սիցիլիայում, Պաղեստինում, Հայաստանի բոլոր մասերում կատարած յաճախակի ճանապարհորդութիւններէ միջոցին ձեռք բերած իւր կենցաղագիտութեամբ ու փորձառութեամբ Վարդանը իրան նման շատ քիչ ժամանակակիցներ ունէր 13-րդ դարում: Դժբախտաբար քիչ են կենսագրական տեղեկութիւնները այս մարդու մասին: Յայտնի է, որ նա Կիլիկիայում է ծնուել,

1238 թուին ուխտի է գնացել Երուսաղէմ, վերադարձին հինգ տարի մնացել է Հայոց Կոստանդին կաթողիկոսի պալատում: Կենդանի մասնակցութիւն է ունեցել Սսխ ազգային ժողովին 1243 թուին և յանձնարարութիւն է ստանում կաթողիկոսից, ժողովի որոշումները արեւելեան Հայաստան տանել—ազգի միւս մեծամեծներին ու վարդապետներին հաղորդելու: Իւր ատարելութիւնը կատարելուց յետոյ նա անցնում է երկրի զանազան վանքերը—վարդապետելու և ուսուցանելու: Ինչպէս Մաղաքիա արեւզան գրում է, Վարդանը մեռնում է խորին ծերութեան մէջ—1271 թուին:

Վարդանի անունով բազմաթիւ և բազմազան գրուածքներ են մնացել, որոնցից մէջ համար կարեւոր է նրա «Տիեզերական Պատմութիւնը»: Իզուր չէ այդպէս կոչւում այս գործը. կարճ ու մեղմ կերպով Վարդան 6000 տարիների պատմութիւն է անում աշխարհի սրբերից մինչև իւր ժամանակները: Բնականօրէն վերջին տարիները նա աւելի մանրամասն է դասնում և աւելի հետաքրքրելու Առանձնապէս հետաքրքրութիւն է ստանում նրա ճանապարհորդութիւնը դէպի Արեւելք—Հուլաու խանի մօտ, նրա երկար ու մանրապատում հարց-պատասխանները այդ մեծ խանի հետ: Կիրակոսի պէս, իւր գործը Վարդան վերջացնում է Հուլաուի մահով:

Վարդանը թէև մեր միջնադարեան ազգային գրականութեան մէջ սովորական—աւանդական ըմբռնողութեան համաձայն Կիրակոսի հետ համեմատած աւելի բարձր ու արտօնեալ դիրք ունի, սակայն մենք կուզէինք առանձնապէս շեշտած լինել, որ Կիրակոս Գանձակեցին իւր պարզ ու անպաճոյճ ձևերովը, իւր տեսածի ու լսածի ճշմարտապատում և ժողովրդական վերարտադրութեամբ ժամանակի կուլտուրպատմական լուսարանութեան համար մեզ աւելի ապահով յենարաններ ու չափանիշներ է տալիս, քան նրա մեծ ժամանակակիցը՝ Վարդան Վարդապետը, որն անշուշտ իւր գիտնականութեամբ, կենսական իմաստութեամբ, գրական ճաշակով ու ընտիր սճով անկասկած շատ գերազանց էր Կիրակոսից:

Հայերէն առաջին հրատարակութիւնը լոյս է տեսել Մոսկվայում Մ. Էմինի աշխատութեամբ 1861 թուին. «Տիեզերական Պատմութիւն Վարդանայ Բարձրաբերդեցոյ».—Ապա Վենետիկում 1862 թ. 8° IX+184:—Էմինի թարգմանութեամբ նաև ուսուսերէն. Всеобщая История Вардана Великаго 1861. М. Brossset: Analyse critique de la Всеобщ. Ис. de Vartan, St. Pétersbourg 1862 6° 30 էրես:—E. Dulaurier տալիս է մի քաղուածք Recueil des historiens des Croisades. Documents arméniens, publiés par l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 1869 I 431—43:—Մի այլ քաղ-

ուածք E. Dulaurier—Les Mongoles d'après les historiens arméniens fragments traduits sur les textes originaux (Journal Asiatique 1838 V. 192—255, 426—473, 481—508). Այլ և Պատկանանի վերոյիշեալ ուսուսերէն թարգմանութիւնը:

3. ՄՄԲԱՏ ՄՊԱՐԱՊԵՏ ՀԱՅՈՅ.

Կիլիկիայի Հայոց Հեթում Ա. թագաւորի եղբայրն էր սա և Կոստանդին ականաւոր իշխանի որդին: Ծնուել է 1208 թ. և իւր ամբողջ կեանքն անց է կացրել Կիլիկիայում ի բաց առեալ Արեւելքում կատարած նրա ճանապարհորդութիւնը: Իւր եղբորից ու հօրից քաղաքական բնաւորութեամբ յանձնարարութիւն է ստանում զնալ Գուրիկ խանի մօտ: Որպէս սպարապետ նա կուուել է շատ ճակատամարտներում և մեռել է 1276 թուին: Սմբատ պատկանում է մեր այն միջնադարեան սակաւաթիւ գրողներին, որոնք հոգեւորական չեն: Նրա անունով մեզ հասել է այսպէս կոչուած «Տարեգրութիւնք»ը, որ համառոտակի պատմում է 951—1336 թ.թ. անցքերը. վերջին մասը ուրիշների յաւելում է: Սմբատի տարեգրութիւնները թէև աւելի տեղական բնաւորութիւն ունեն, բայց լոյս են սփռում նաև շրջակայ ազգերի և տեղերի պատմութեան վրայ:—Առաջին տպագրութիւնը լոյս է տեսել Մոսկուայում 1856 թ. Ոսկան Գ. Յովհաննիսեանի ջանքերով «Սմբատայ Սպարապետի եղբոր Հեթմոյ Առաջնոյ արքայի Հայոց Պատմութիւն Յունաց ի Կոստանդնուպոլիս և Հայոց Մեծաց՝ ըստ կարգի ժամանակաց»: Բ. հրատարակութիւնը Փարիզում Կ. վ. Շանապարեանի միջոցով «Տարեգիրք»... վերնագրով: V. Langlois: «Extrait de la Chronique de Sempad... traduite pour la premiere fois de l'arménien» S. Pétersbourg 1862.—E. Dulaurier. Observations sur une traduction d'un Extrait de la Chronique de connétable Sempad (Revue de l'Orient-ի մէջ 1867, 1868.—E. Dulaurier: Chronique du Royaume de la Petite-Arménie, par le connétable Sempad)Recueil des historiens des Croisades; Documents arméniens 610—680).

4. ՄԱՂԱՔԻՍ ԱՐԵՂԱՅ.

Մաղաքիայի մասին կենսագրական ոչ մի տեղեկութիւն չունենք: Նրա դոյութեան և աշխատանքի միակ վկան նրա գործն է, որ հետեւել վերնագրն ունի «Պատմութիւն ազգին նետողաց»: Մաղաքիան իրան անուանում է Վանական Վարդապետի աշակերտ և Վարդանի ու Կիրակոսի դասընկեր. ըստ այդմ նա պիտի ապրած ու գործած լինի 13-րդ դարի վերջին տասնամակններում:—

Նրա գործը ընդգրկում է 44 տարի—մինչև 1275 թուականը և իւր ժամանակի անցքերի ու եղելութիւնների անմիջական, կենդանի մի պատմութեամբ է: Կուզէինք շեշտած լինել, որ այս պարզ արեղայի պատմութեանը յաճախ կուլտուրպատմական տեսակէտից աւելի արժէք ունին, քան միջնադարեան աստուածաբանների նուրբ արականները: Նրա հաղորդած քաղաքական դէպքերի պատմական ճշմարտութիւնն համարեա երբէք չի դաւաճանում իրականութեանը: Դժբախտաբար նա այդքան քիչ է գրել ու աւելի քիչ յայտնի է:—Մաղաքեան համեմատաբար աւելի երկար ժամանակ է մոռացութեան մէջ մնացել: Միայն 1870 թ. Պատկանեանը լոյս է բնծայում հայերէնը Մոսկուայում և հետեւեալ տարին նոյն գիտնականի հրատարակութեամբ երեւան է գալիս նաև նրա ռուսերէն թարգմանութիւնը:

5. ՄՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼԻԱՆ.

Ամենայն հաւանութեամբ սա ծնուած պէտք է լինի 1250—1260 թուերի մէջ (համառ. M. Brosset, Histoire de la Siounie par Stéphanos Orbélian II, 170): Սիւնիքի տէր Տարսաթճ նշանաւոր իշխանի որդին էր սա: Իւր տուած տեղեկութեան համաձայն 1280 թուին քահանայ է ձեռնադրուել և մնացել է Նորավանքում: Ապա հինգ տարի յետոյ երկրի մեծամեծների կողմից Կիլիկիա է ուղարկուած Հայոց կաթողիկոսից եպիսկոպոս ձեռնադրուելու: Սակայն Յակոբ Ա. կաթողիկոսը մեռել էր մինչ այդ և Ստեփանն սոխալուած էր բաւական սպասել, մինչև որ Կոստանդին Ա-ը նրան Սիւնեաց աշխարհի համար եպիսկոպոս է ձեռնադրում: Վերադառնալով հայրենիք սկիզբ է դնում բազմակողմանի ու եռանդուն մի գործունէութեան: Յաճախ քաղաքական առաքելութիւններ է կատարել ու մեծ պատիւ ու յարգանք վայելել թաթար խաների ու իշխանների մօտ: Մեռել է 1304 թուին:—Իւր գլխաւոր գործն է «Պատմութիւնն Տանն Սիսական»—որ նա գրել է Նորավանքում 1299 թուին: Օրբելեան տոճմի մասնաւոր մանրամասն պատմութիւնն է, որի 65-րդ գլուխը մեզ համար պատմական բարձր արժանիք է ստանում, որովհետև այդտեղ Ստեփանոս եպիսկոպոսը պատմում է թաթար խաների և իշխանների կատարած գործերը Հայոց և մասնաւորապէս Սիւնեաց աշխարհում:

Առաջին հրատարակութիւնը լոյս է տեսել Պարիզում 1859 թ. Կարապետ Շահնազարեանի աշխատութեամբ: Բ. հրատ. Մոսկուայում 1861 թ. Մ. Էմինի կողմից—«Պատմութիւն Տանն Սիսական» վերնադրով (մեր ձեռքն եղել է այդ հրատարակութիւնը)* Յրանսերէն լիտկատար հրատարակութիւնը լոյս է բնծայել Մ.

Brosset: Histoire de la Siounie par Stéphanos Orbélian. St. Pétersbourg, 1864 4°, Ա. մաս 300 էրես, Բ. մաս 1866, էջ 186—306:— M. Brosset, Listes chronologiques des princes et métropolités de la Siounie, 1861:—Մի քանի անգամ յիշուած Պատկանեանի ռուսերէն քաղուածքի մէջ 65, 69, 70 գլուխները (հայերէն բնագրի): 65-րդ գլխի առանձին հրատարակութիւնները յաճախ լոյս են տեսել Մաղրասում 1775, Մոսկուայում 1858 և այլն:

6. ՀԵԹՈՒՄ ՊԱՏՄԻԶ.

Սա իւր «Պատմութիւն թաթարաց»—գործը գրել է 14-րդ դարի ստաշին տարիներում: Օշինի իշխանի որդին էր Հեթումը, որ Հայոց Լեոն թագաւորի կողմից Հայկական բանակի հրամանատար է կարգուած: Սակայն շուտով Կիպրոս կղզին է քաշուած և 1305 թուին Պրեմոնստրատեանների վանքը մտնում և նուիրուած գրականութեանը: Հետեւեալ տարին Հում է գնում, սպա Աւինին՝ Կղեմէս V պապի մօտ, որը նրան մեծ պատուով ընդունում է և յանձնարարում Արեւելքի պատմութիւնը գրել, կանգ առնելով յատկապէս մոնղոլների, սաղթիների, Կիլիկիայի և Պարթևսի վրայ: Հեթում ընդունում է յանձնարական և ոմն Նիկ. Փալկոն վանականին թելադրում է իւր գործը միջնադարեան Յրանսերէնով 1307 թուին:—Ե.յս գործի գլխաւոր արժանիքը նրա աշխարհագրական, պատմական և կուլտուրպատմական նկարագրութիւններն են. իսկ նրա տեղեկութիւնները, որ նա պատմում է Հայոց թագաւորների և իշխանների, առանձնապէս Հեթում թագաւորի մասին, մեծ զգուշութեամբ պէտք է գործ ածել, որովհետև մոռանալու չէ, որ Հեթումը ամենից առաջ պալատական պատմիչ է: Յաճախ առանց գիտաւորութեան, բնազդաբար իրողութիւններն այլ լուսարանութիւն են ստանում նրա մօտ:— Ինչպէս ասուեցաւ, նրա գործը գրուել է նախ Յրանսերէն, սպա Կղեմէս V պապի յանձնարարութեամբ նոյն Փալկոն վանականը լատիներէն է թարգմանել (1307): որից յետոյ լոյս են տեսել բազմաթիւ հրատարակութիւններ և թարգմանութիւններ, որոնցից յիշենք. Liber historierum partium Orientis Haythono auctore— 1532, 1555 Բաղէլում (այս հրատարակութիւնն ենք ունեցել մենք ձեռքի տակ): Մի այլ հրատարակութիւն 1585, մի ուրիշը Գիւրնում՝ 1671 թուին. Historia orientalis quae de Tartarijs inscribitur. Այս հրատարակութիւնից թարգմանուած է յետոյ Փրանսերէն, որից բազմաթիւ այլ տպագրութիւններ են լոյս բնծայուել:— 1664-ին լոյս է տեսնում հոլլանդերէն իսկ 1635-ին լատալերէն թարգմանութիւնները: Հեթումի գործը անպիւրէն էլ մի քանի

անգամ լոյս է տեսնում: Զարմանալի է, որ նրա հայերէն հրատարակութիւնը շատ ուշ է լոյս տեսնում — 1842 թ. «Պատմութիւն թաթարաց» — թարգմ. Հ. Մ. Աւգերեան:—V. Langlois: Chronologie de Hethoum (Revue de l'Orient-ի մէջ 1863 եր. 103—114). E. Dulaurier-ի ֆրանսերէն թարգմանութեան հետ հայերէն տեքստն էլ է տալիս—տես Recueil des hist. des Croisades I 471—490.

7. ՄԽԻԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆԵՅԻ.

Սրա անունով մեզ յայտնի է մի ժամանակագրութիւն, որ աշխարհի սկզբից մինչև 1289 թիւն է հասնում: Մեզ համար կարևոր է նրա գործի վերջին երեսներում առած այն տեղեկութիւնները, որոնք վերաբերում են թաթարների պատմութեանը:—Առաջին հայերէն հրատարակութիւնը լոյս է տեսել Մոսկուայում 1860 թուին Մ. Էմինի ջանքերով 8° 69 երես: 7 տարի յետոյ լոյս է տեսնում Պատկանեանի հրատարակութեամբ Բ. հայերէն սպագրութիւնը Պետերբուրգում, 1867 թ., որից յետոյ 1869 թ. երևում է նաև ուսերէն հրատարակութիւնը: Լիակատար ֆրանսերէն հրատարակութիւնը կատարել է M. Brosset: Histoire Chronologique par Mekhithar d'Aïrivank. St. Pétersbourg 1869, 8° XXIII+110. M. Brosset: Etude sur l'histoire arm. Mekhithar («Mélanges asiatiques» 1864 V 315—30 և IV 1863 714—15).

795

- 8. M. Brosset: Analyse critique. St. Pétersbourg 1862.
- 9. Малакий инокъ. Исторія монголовъ, перев. Патканова 1871, Петербургъ.
- 10. V. Langlois: Extrait de la Chronique de Sempat, traduit de l'arménien, St. Pétersbourg 1862.
- 11. M. Brosset: Histoire chronologique par Mkhithar d'Aïrixank XIII S. trad. de l'arm. St. Pétersbourg 1869.
- 12. К. П. Паткановъ: Исторія монголовъ по арм. Источникамъ I—II 1873.
- 13. Raschid-Eldin: Histoire de mongols de la Perse, écrite en perse, trad. en francais, accompagnée de notes par M. Quatremère I Paris 1836 (Ռաշիդ Էլդինը Ղաղանխան սուլթանի վեզիրն էր և իւր նշանաւոր գործը գրել է 1294—1305 թուերին: Մեռել է 1320 թուին):
- 14. Aboul-Ghâzi: Histoire des mongols et des Tartares, publiée, traduite et annotée par le Baron Desmaisons II St. Pétersbourg 1874.

- 15. M. Brosset: Histoire de la Géorgie, depuis l'antiquité jus qu'au XXIe siècle, trad. de Géorgien I jusqu'en 1469, Pétersbourg 1849.
- 17. Guillaume de Rubruquis: Récit de son voyage, traduit de l'original latin et annoté par Louis de Backer, Paris 1877. (Rubruquis-ը, որ յայտնի է նաև Robrouck կամ Ruysbroeck. ծնուել է Բրաբանդում 1220 թուին և մեռել է 1290-ին: Ֆրանսացոց Լուդվիգ IX-ի յանձնարարութեամբ 1252 թուին նա ճանապարհորդում է Արևելքի շատ երկիրներ, լինում է Կարակորումի մեծխանի մօտ, աշխատելով թաթարներին քրիստոնեայ գարձնել: Ինչ կասկած, որ յաջողութիւն չի ունենում: Նրա այդ ճանապարհորդութեան տպաւորութիւններն են ահա, որ նա պատմում է մեզ յիշեալ գրքում):
- 17. Marci Paule Veneti-de regionibus orientalibus, in Basileae 1532, 33.
- 18. И. П. Минаевъ: Путешествіе Марка Поло, переводъ съ древн. франц. Петербургъ 1902.
- 19. Johannis de Plano Carpini, antivariensis archiepiscopi, Historia Mongolarum, quos nos Tartaros apellamus. հրատարակութիւն M. d'Avezac, Paris 1838 (Plano Carpini-ն ծնուել է շուրջ 1200 թ. Սա աշակերտ և օժանդակ էր Ասիայից ֆրանցիտն և պապի հովանի գլխաւոր է կարգուում այն դեսպանութեան, որ 1245 թ. Արևելեան զանազան թաթար խաների մօտ է գնում ապահով ու ճշգրիտ տեղեկութիւններ հաւաքելու համար):
- 20. Полное Собрание русскихъ лѣтописей, Петербургъ 1488.
- 21. Johannes Schiltberger: Reisen in Europa, Asien u Afrika von 1394—1427. հրատարակութիւն Karl Fr. Neumann և Միլեն-իւն, 1859:
- 22. Johannes de Monteulle: Reysen und Wanderschaften im J. 1320. Գերմ. թարգմ. Otto von Demeringen Thumbherrn zu Metz, Cölln, 1600.
- 23. Johannes von Marignola: Reise in das Morgenland in Jahren 1339—1353, կատիներէնից Գերմ. թարգմ. Fr. G. Meinert, Prag 1820 (Սա որպէս Bysinia-ի եպիսկոպոս սկզբում Բուլցինիայում պրոֆեսոր էր, ապա 1339 թուին որպէս պապական լեզատ Ասիա է գնում, Զինաստան, Հնդկաստան և թաթարստան: Նա վերջին նշանաւոր միսիոնարն է այս հողմերում: Եւրոպա վերադառնալիս նա անցնում է Պարսկաստանի Միջագետքի, Պաղեստինի և Կիպրոսի վրայով 1353):
- 24. Jean Baptiste Tavernier: Les six voyages en Turquie, en Perse et aux Jnden Paris, 1676 I—II.

25. J. Pitton de Tournefort: Relation d'un voyage du Levant fait par ordre du Roy 1700—02 (*Յոճնաստան, Հայաստան, Վրաստան և Փոքր Ասիա*) Lyon 1717, *երեք հատոր:*

26. J. Klaproth: Reise in Kaukasus und nach Georgien in den Jahren 1807—08 I 1812, II 1814 Halle u Berlin.

27. Georg Bachfeld: Die Mongolen in Polen, Schlesien, Böhmen u Mähnen. Jnnsbruck 1889.

28. Gustav Strakosch-Grossmann: Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241 u. 1242 Jnnsbruck 1893.

29. J. Jacob Schmidt: Forschungen im Gebiete der älteren, relig. polit. und liter. Bildungsgeschichte der... Mongolen, Petersburg, 1824.

30. W. Barthold: Zur Geschichte des Christentums im Mittelasien, *հրատարակութիւն* D. Rudolf Stube, Tübingen u. Leipzig, 1991.

31. В. Бартольдъ: Туркестанъ въ эпоху монгол. нашествія, часть II, Петербургъ, 1900.

32. A. Iwanovski: Die Mongolei, Leipziger Dissertatian (1895).

33. Georg Huth: Geschichte des Buddhismus in der Mongolei (*Այս գրքի մէջ մեզ համար յատկապէս կարեւոր էր նրա ներածութիւնը. «մոնղոլների քաղաքական պատմութիւնը»*) II *Շարադուրդ 1896.*

34. M. Tangl: Die päpstlichen Kanzleiordnugen 1200—1500, Jnnsbruck, 1894 LXXXI+460 I 8°.

35. Sbaralea-Eubel: Bullarium Franciscanum, V.

36. Conrad Eubel: Hierarchia catholica medii aevi, ab anno 1198 usque ad annum 1431 perducta.

37. Joh. C. L. Gieseler: Lehrbuch der Kirchengeschichte Bonn, 1848 I—V.

38. Th. Schiemann: Russland, Polen, Livland—*մինչև 17-րդ դար, Բերլին, 1886.*

39. M. J. Saint-Martin: Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie I—II 1818, 19.

40. Abel-Rémusat: Memoires sur les relation palitique... avec les empereurs mongols. Paris 1822.

41. Յ. Մանանդեան և Հր. Աճառեան. Հայոց նոր վկաները, (1155—1843) Վաղարշապատ 1903.

42. Klaproth: Aperçu des entreprises des mongols en Géorgie et en Arménie, Paris 1833.

43. Չամչեան, Հայոց Պատմութիւն, Վենետիկ 1786, I—III.

44. Ս. Պալասանեան, Հայոց Պատմութիւն, Թիֆլիս, 1890.

45. Царевичъ Давидъ: Краткая Ист. Грузіи, Петербургъ, 1805.

46. O. Wolff: Geschichte des Mongolen... Breslau 1872.

1925

47. Hammer-Purgstall: Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak. Pesth. 1840.

48. Geschichte der Ilchane, I—II, Darmstadt, 1842.

49. d'Ohisson: Histoire des Mongols depuis Tschinguizkham jusqu'a Timour-Laung avec une carte de l'Asie XIII siècle I—II Paris 1824.

50. M. Petis de la Creix: Histoire du Grand Genghizean, Paris 1710.

51. Пыпинъ: Исторія русск. литературы I—IV,

52. H. Delbrück: Kriegskunst im Rahmen der pol. Gesch. III 1907, 2 Aufl.

53. Հ. Յ. Տաշեան. Յուշակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Միթիթարեանց ի Վիեննա. Վիեննա 1895.

54. G. Zarbanalian: Les études armeniénes en Europe, XIV—XIX, Venedig, 1895.

55. Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն (Գ—ԺԳ դար) Գ. տիպ. Վենետիկ 1897.

56. Հայկական նոր դպրութեան պատմութիւն. Վենետիկ 1878 (Այս վերջին չորս աշխատութիւնները մեզ պէտք են եկել յատկապէս մատենադրական տեղեկութիւններ համար):

57. Ritters Geogr.—Statistisches Lexikon, 8 Aufl. I—II Leipzig 1895.

58. A. Müller: Der Islam im Morgen u. Abendlande, 2 Bnde, Berlin 1886—87.

59. G. Droysen: Allgemeiner historischer Handatlas, Leipzig, 1886.

60. Helmolt: Weltgeschichte.

Գործիս վերջում քաղցր պարտականութիւնս եմ համարում Բերլինի համալսարանի երկու պրոֆեսորներին՝ գաղտնի խորհրդական Թ. Շիմանին և Տանգլին խորին շնորհակալութիւնս յայտնելու իմ աշխատանքիս ընթացքում նոցա ցոյց տուած վերին աստիճանի սիրալիր վերաբերմունքի համար. այլ և պ. պ. Սիրական Տիգրանեանին ու Ստեփան Կանայեանին, որոնք սիրով ուղարկեցին զրական-մատենախօսական մի քանի տեղեկութիւններ: Կարևոր եմ համարում յայտնել նաև այն, որ ներկայ աշխատութիւնս ըստ կարելոյն բառացի թարգմանութիւն է գերմաներէն ընդդրեց:

ՑԱՆԿ

Առաջաբան 5

I Թարգմանի արժանանք

1. Ընդհ. հայեացք արևելեան պատմութեան վրայ միջին դարում 7
2. Թաթարական առաջապահը Հայաստանում և վրաստանում 13
3. Մոնղոլները մինչև Չարմաղանի գալը 21
4. Չարմաղան և Հայաստանի ու վրաստանի նուաճումը 24
5. Բաշու և Փոքր-Ասիայի նուաճումը 33
6. Հուլաու խանը և Բաղդադի խալիֆ, բարձումը . 38
7. Յուելուած I 47
8. Յուելուած II 49

II Մոնղոլները

1. Մոնղոլների արաաքին տեսքը և սովորութիւնները 51
2. Մոնղոլների կրօնը 56
3. Մոնղոլների ռազմագիտութիւնը 69
4. Կարգի վերահաստատումն և հարկահանութիւն . 79
5. Գրականութիւն 85

